МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української мови

СВІТЛАНА БУЗЬКО

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Конспект лекцій
для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра,
спеціальності 014 Середня освіта,
предметної спеціальності 014.01 Середня освіта
(Українська мова і література)

Кривий Ріг – 2023

УДК 811.161.2'37(075.8)
Б 90

Бузько С. А.

Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : Конспект лекцій для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра, спеціальності 014 Середня освіта, предметної спеціальності 014.01 Середня освіта (Українська мова і література). Кривий Ріг : КДПУ, 2023. 69 с.

Рецензенти:

З. П. Бакум, доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Н. А. Березовська-Савчук, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Рекомендовано до друку кафедрою української мови
Криворізького державного педагогічного університету
(протокол № 14 від 22 червня 2023 року)

Конспект лекцій призначений для підготовки здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра, спеціальності 014 Середня освіта, предметної спеціальності 014.01 Середня освіта (Українська мова і література). Він розроблений відповідно до програми навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова» (за освітніми програмами «Українська мова і література. Зарубіжна література»; «Українська мова і література, зарубіжна література. Психологія»; «Українська мова і література, зарубіжна література. Англійська мова»).

У посібнику подано теоретичні відомості з основних питань розділів «Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія» (курсу «Сучасна українська літературна мова»). Матеріал викладено послідовно, систематизовано й логічно вмотивовано відповідно до програми з курсу.

Представлені матеріали допоможуть студентам факультету української філології опанувати відповідні розділи означеного курсу та належним чином підготуватися до складання іспиту з цієї дисципліни.

ЗМІСТ

Лекція 1. Слово як основна одиниця лексичної системи…….4

Лекція 2. Парадигматичні відношення в системі лексичних одиниць……..10

Лекція 3. Характеристика лексики сучасної української мови за походженням……19

Лекція 4. Характеристика лексики української мови за сферами комунікативного функціонування…….30

Лекція 5. Характеристика лексики української мови за стилістичними ознаками……...39

Лекція 6. Фразеологізм як тип мовної одиниці……...50

Лекція 7. Типи фразеологізмів……..56

Лекція 8. Українська лексикографія…….62

Рекомендована література……...69

Лекція 1

СЛОВО ЯК ОСНОВНА ОДИНИЦЯ ЛЕКСИЧНОЇ СИСТЕМИ

План

1. Лексикологія як наука про лексичну систему мови.
2. Слово як одиниця мовної системи. Слово і словоформа.
3. Слово і поняття.
4. Лексичне значення сло́ва. Типи лексичних значень.
5. Принципи системної організації словникового складу української мови.

1. Лексикологія як наука про лексичну систему мови.

Лексикологія (гр. *lexikós* – словесний; *lógos* – учення) – розділ мовознавства, який вивчає словниковий склад мови – семантичну структуру сло́ва, системні відношення між словами, стилістичну диференціацію слів.

Історична лексикологія досліджує процеси формування й розвитку словникового складу мови від найдавніших часів. **Описова лексикологія** вивчає лексичний склад мови сучасного періоду (лексикологія сучасної мови). **Порівняльна лексикологія** досліджує лексику двох і більше споріднених мов. **Зіставна лексикологія** вивчає (зіставляє) лексику двох і більше мов (як споріднених, так і неспоріднених) з метою встановлення особливостей кожної з них.

Власне лексикологія як учення про лексичну систему мови тісно пов’язана з іншими лінгвістичними дисциплінами, які досліджують слово в різних аспектах, зокрема такими, як:

- **семасіологія** – вивчає внутрішній зміст (семантику) сло́ва;
- **етимологія** – з’ясовує походження сло́ва;
- **ономасіологія** – вивчає процеси найменування;
- **ономастика** – досліджує власні назви, поділяється на такі розділи:
  - **топоніміка** – наука про назви географічних об’єктів;
  - **антропоніміка** – наука про імена людей;
  - **зооніміка** – наука про назви тварин;
  - **астроніміка** – наука про назви астрономічних об’єктів;
  - **теоніміка** – наука про назви божеств;
- **лексикографія** – вивчає принципи укладання словників;
- **фразеологія** – наука про стійкі словосполучення (фразеологізми).

Крім цього, лексикологія тісно пов’язана з іншими розділами мовознавства – фонологією (поєднання фонем утворюють слова́, виконуючи при цьому

смислорозрізнювальну функцію; дані історичної фонетики використовуються під час вивчення лексичної полісемії, омонімії та синонімії); граматикою (кожне слово має певні граматичні значення, граматичні категорії, належить до певної частини мови); словотвором (словотвір досліджує відношення між словами, оскільки вивчає, як на базі одних слів творяться інші); стилістикою (виявляється у вивченні стилістичної диференціації слів).

2. Слово як одиниця мовної системи. Слово і словоформа.

Основною функціонально-структурною одиницею мови, яка має закріплене суспільно-мовною практикою значення, є слово. Саме слово дає найменування предметам і явищам об'єктивного світу, тому саме називна (номінативна) функція є для нього визначальною. Матеріальну оболонку будь-якого слова становить комплекс звуків (фонем), а інколи – один звук (напр., сполучники *і, й,* прийменники *у, в, з*, деякі вигуки).

Отже, **слово** – це основна функціонально-структурна й семантична одиниця мови, що називає певні предмети (явища) об'єктивного світу, а також є будівельним матеріалом для більш складних одиниць мовної системи – словосполучень і речень.

Розрізняють такі типи слів за способом називання (за основною функцією):

- **повнозначні**, що називають явища навколишнього світу; до них належать ***іменники, прикметники, дієслова, числівники і прислівники***;
- **вказівні** (**займенникові**), які позначають предмети опосередковано; реальний зміст ***займенники*** отримують лише в мовленні;
- **службові**, до яких належать ***сполучники, прийменники, частки***; їм не властива номінативна функція, вони лише виражають певні відношення;
- **вигукові**, т-то ***вигуки***, які стосуються насамперед емоцій.

Поняття «слово» вживають на позначення не тільки одиниць мови, а й мовлення, що інколи створює певні незручності. Тому слово як одиницю мови прийнято називати ще лексемою.

Лексема – це слово в сукупності всіх його граматичних форм і значень у різних контекстах. Отже, **лексема** – це узагальнене, абстрактне поняття, яке реалізується в конкретному слові. Напр., такі форми сло́ва, як *голова, голови́, голові, головою* з усіма значеннями («частина тіла людини або тварини», «керівник установи», «той, хто очолює засідання» тощо) становлять одну лексему – *голова*. Цей термін був запропонований О. Пєшковським (1918 р.), уточнювався у працях В. Виноградова, О. Смирницького та ін.

Лексема може мати не тільки формальні варіанти (напр., *робúть* і *робити*, *сміятись* і *сміятися, вчитель* і *учитель, би* і *б, хай* і *нехай*), а й варіанти в плані змісту, тобто різні значення багатозначного слова, які прийнято називати

лексико-семантичними варіантами (напр., ***золоті*** *прикраси,* ***золоті*** *копальні,* ***золота*** *лихоманка,* ***золоті*** *руки,* ***золоті*** *слова,* ***золоті*** *діти*).

Як одиниця мови кожна лексема реалізується в конкретних одиницях мовлення – словоформах. **Словоформа** – це граматична форма слова, яка є одиницею мовлення і відрізняється від іншої його форми лише граматичним значенням; лексичне значення залишається незмінним у всіх контекстах. Напр., *перемога, перемоги, перемозі, перемогою* – словоформи лексеми *перемога*; *університет, університету, університетом* – одна лексема, але три різні словоформи. Терміном «словоформа» прийнято позначати лише різні граматичні форми змінюваних слів; невідмінювані слова мають лише одну граматичну форму, тому їх прийнято називати словами, а не словоформами.

Проте в деяких випадках важко провести чітку межу між словоформою та лексемою. Напр., *вода* і *во́ди*, *пісок* і *піски*, *вино* і *ви́на* – окремі лексеми чи словоформи однієї лексеми? Більшість дослідників схиляється до того, що подібні приклади є окремими лексемами, оскільки категорія числа в них виконує функцію словотворчого засобу й служить вираженням певного відтінку значення.

3. Слово і поняття.

Свої уявлення про навколишній світ, про предмети, явища, процеси людина формулює у словах; ці уявлення стають основою понять. Зв'язок між словом і поняттям дуже тісний, адже відношення між *значенням слова* і *поняттям* визначають семантичні зв'язки́ всередині слова.

Поняття – одна з основних форм мислення, за допомогою якої реальна дійсність узагальнено відображається в нашій свідомості. За поняттям закріплюється слово.

Поняття – <u>логічна</u> категорія, **слово** – <u>лінгвістична</u>. Позначаючи предмет, явище, ознаку, дію і виражаючи таким чином поняття про них, слово виконує свою номінативну функцію.

Отже, терміни **слово** і **поняття** не тотожні, між ними є певні <u>відмінності</u>:

- слово може позначати декілька понять (багатозначні слова);
- поняття може виражатися сполученням слів (*сірчана кислота, квадратний корінь, складнопідрядне речення*);
- не всі слова позначають якесь конкретне поняття, наприклад, службові частини мови (прийменники, сполучники, частки), вигуки, звуконаслідування, а також певною мірою числівники та займенники прямо не називають понять, вони є ніби *«понятійно неповнозначними»*, у їхній семантиці наявна лише вказівка на зв'язок між повнозначними словами, вираження емоцій тощо, а не пряме, безпосереднє співвіднесення з поняттями.

4. Лексичне значення сло́ва. Типи лексичних значень.

Зміст поняття зумовлює лексичне значення слова.

Лексичне значення слова – це співвіднесеність слова з певним явищем дійсності, тобто це той зміст, та інформація, яку воно несе.

Розрізняють різні **типи лексичних значень:**

- **за способом номінації**: прямі / переносні;
- **за можливістю лексичної сполучуваності**: вільні / невільні (синтаксично зв'язані, фразеологічно зумовлені).

Пряме значення прямо вказує на об'єкт, тобто безпосередньо співвіднесене з поняттям (напр., *сім'я́ з трьох осіб, ключ від дверей*). **Переносне значення** зумовлене появою асоціацій, що поєднують один предмет із іншим (напр., *сім'я́ мов, ключ від серця*).

Слова, що мають одне значення, є **однозначними (*моносемантичними*)**. Таких слів в українській мові обмаль, переважно це терміни або слова з конкретним значенням: *дельфін, рояль, олень, яблуко, лінгвістика, студент, комп'ютер* тощо.

Але переважна більшість слів української мови мають по два, три і більше значень, такі слова називають **багатозначними** (***полісемантичними***). Напр., слово *сідати* має такі значення: 1) займати місце (*сісти на стілець*); 2) приступати до роботи (*сісти за роботу*); 3) бути ув'язненим (*сісти у в'язницю*); 4) приземлятися (*літак сідає*); 5) спускатися за лінію обрію (*сонце сідає*); 6) обмежити себе чимось у харчуванні (*сісти на дієту*).

Одне зі значень багатозначного слова виділяється як головне (пряме), воно є первинним, вихідним, оскільки безпосередньо пов'язується з позначуваним явищем. Напр.: *голова – верхня частина тіла людини або тварини*. Інші значення вторинні, похідні від прямого, (переносні), тому що вони виникають унаслідок перенесення назв одних предметів чи явищ дійсності на інші на основі якоїсь спільної ознаки. Напр.: *голова зборів, голова уряду, голова колони.*

Розрізняють такі **типи переносних значень**:

Метафора – перенесення назви одних предметів і явищ на інші на основі подібності між ними: *золото ланів; вихор думок, гіркота страждань*.

Персоніфікація (***уособлення*** – вид метафори) – надання предметам, тваринам, явищам властивостей людини: *небо плаче; сонце усміхається*.

Метоні́мія – перенесення назви одних предметів і явищ на інші на основі суміжності між ними: *читати Шевченка* (тобто твори Шевченка); *випити склянку* (тобто вміст склянки); *носити ху́тро* (тобто вироби з хутра).

Сине́кдоха – заміна назви цілого його частиною, множини одниною, родового поняття видовим (чи навпаки): *відомий тенор* (тобто людина з таким голосом); *у стаді сто голів* (тобто тварин); *мати руку* (тобто знайомства).

Вільні значення належать словам, що мають відносно широку сполучуваність, т-то вживання цих значень не має жодних, крім логічних, обмежень (напр., слова *вода, волосся, дерево*). Отже, **пряме номінативне значення** (безпосередньо називає предмети та явища дійсності) є **вільним**, бо може вільно поєднуватися з певним колом слів. Напр., слово *білий* може вільно поєднуватися з назвами всіх предметів, що можуть мати такий колір.

Невільні значення мають слова, лексична сполучуваність яких обмежена предметно-логічними або мовними відношеннями:

- **фразеологічно зв'язані –** значення, які реалізуються у сполученні з обмеженим колом слів (напр., значення слова *сизий* як фразеологічно зв'язане реалізується в українській мові тільки у сполученні з іменниками *голуб, орел, сокіл;* слово *білий* реалізує значення "який виділяється чимось незвичайним" лише в словосполученні *біла ворона*) або у фразеологічних сполученнях (напр., *теревені правити; точити ляси*);
- **синтаксично зумовлені –** переносні значення, які з'являються у словах при виконанні незвичної для них функції в реченні (напр., *артерія – кровоносна судина, що розносить кров від серця по всіх частинах тіла* – основне термінологічне знач.; у конструкції *артерія міста* слово набуває значення «*важливий комунікаційний шлях*»; перше значення – вільне, друге – зумовлене використанням тільки в конструкції з родовим відмінком і в цьому випадку стає переносним; або знач. «*безхарактерна людина, телепень*» у слові *шляпа* реалізується тільки в тому випадку, коли це слово виступає присудком: *Тоді він шляпа, коли не бачить, що під носом робиться*.

Лексичне значення слова має складну структуру, оскільки поділяється на семантичні елементи, які називають **семами**. Напр., у слові *шафа* (*«вид меблів у формі високого ящика з дверцятами для зберігання різних предметів»*) можна виокремити такі семи: *«меблі», «ящик», «зберігання», «предмети».* Розрізняють інтегральні семи (спільні для кількох слів) та диференційні (якими розрізняються значення слів).

Повнозначні слова можуть об'єднуватися в лексико-семантичні поля. **Лексико-семантичне поле (ЛСП)** – це сукупність великої кількості слів однієї чи кількох частин мови, які об'єднуються спільним поняттям. Напр., сл. *батько, мати, дочка, племінниця, онук, бабуся, дід* та ін. входять до ЛСП назв споріднення, оскільки співвідносні з одним поняттям «родич / родичка»; *вчора, сьогодні, завтра, день, рік, місяць* та ін. – до ЛСП позначення часу; *білий, жовтий, зелений, синій, червоний* – до ЛСП кольорових назв. Назвою ЛСП, як правило, є слово чи словосполучення, що називає поняття, яке об'єднує слова́ в полі, напр., ЛСП «транспортні засоби» – *машина, автобус, трамвай, тролейбус, велосипед, скутер, таксі, потяг* тощо.

5. **Принципи системної організації словникового складу української мови.**

Сукупність слів певної мови становить її словниковий склад, тобто лексичну систему. До словникового складу української мови належать як власне українські слова́, так і запозичені з інших мов. Чимало одиниць лексичної системи активно використовується більшою частиною мовців; частина ж слів – навпаки – вживається рідко.

Увесь словниковий склад мови прийнято класифікувати за різними критеріями (принципами, ознаками).

<u>Основні принципи класифікації лексики української мови:</u>

- **за стилістичним забарвленням (за віднесеністю до мовного стилю):**
  - стилістично нейтральна (загальновживана; міжстильова);
  - стилістично забарвлена (маркована: лексика високого стилю, лексика низького стилю);
- **за емоційним забарвленням:**
  - емоційно нейтральна;
  - емоційно забарвлена;
- **за сферою вживання:**
  - літературна (нормативна);
  - нелітературна (стилістично знижена, ненормативна, діалектна тощо);
- **за активністю вживання (за сферами комунікативного функціонування):**
  - активна (лексика активного вжитку);
  - пасивна (лексика пасивного вжитку: застаріла, неологізми, діалектизми, професіоналізми, жаргонізми тощо);
- **за походженням:**
  - власне українська;
  - запозичена.

Словниковий склад мови змінюється у процесі її розвитку. З часом деякі слова́ стають застарілими, переходять до розряду пасивної лексики або зовсім зникають; інші ж – навпаки – розширюють своє функціонування, переходять із периферії до ядра (основного складу) лексичної системи.

Розвиток лексичної системи забезпечує об’єктивне відображення розвитку суспільства, адже лексика засвідчує зміни навколишнього світу. На позамовні зміни лексична система реагує появою нових слів і значень, що називають нові явища, предмети, об’єкти, поняття тощо.

Лекція 2

ПАРАДИГМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ В СИСТЕМІ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

План.

1. Синоніми, їх класифікація (семантичні, стилістичні, семантико-стилістичні синоніми).
2. Антоніми, їх стилістичне використання.
3. Омоніми; різновиди омонімів.
4. Пароніми.

1. Синоніми, їх класифікація (семантичні, стилістичні, семантико-стилістичні синоніми).

Проблема синонімії вивчається здавна; цілковитої єдності поглядів на природу цього явища в мовознавстві й досі немає. Також до цього часу не існує єдиного, усталеного визначення синонімів.

Традиційно основою синонімії вважають тотожність, близькість значень. Напр., за визначенням М. Кочергана, «**Синоніми** – слова, які мають значення, що повністю або частково збігаються». Подібне визначення пропонує І. Ющук: «**Синоніми** – це слова, що звучать по-різному, але мають спільне основне лексичне значення». Як зазначає О. Пономарів, «**Синоніми** – слова, близькі або тотожні за значенням, які по-різному називають те саме поняття».

Деякі вчені вважають, що ознакою синонімів є взаємозамінність у контексті. Наприклад, Л. Булаховський писав: «Слова, здатні у тому ж контексті або в контекстах, близьких за змістом, заміняти одне одного без відчуття помітної різниці в змісті, мають назву синонімів».

Однак більш поширеною є думка, що синоніми не завжди є взаємозамінними, оскільки вони можуть відрізнятися або відтінками значення, або емоційно-експресивним забарвленням. Як зауважують Д. Ганич та І. Олійник, «**Синоніми** – слова, які … спільні за основним лексичним значенням, але відрізняються значеннєвими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням (чи тим і тим воднóчас , або сферою стилістичного використання». Залежно від цього (тобто за семантикою і функціями) розрізняють абсолютні, семантичні, стилістичні і семантико-стилістичні синоніми.

Абсолютні синоніми (***лексичні дублети***) – слова, цілком ідентичні за своїм значенням і емоційно-експресивним забарвленням. Переважно це стилістично нейтральні лексеми, взаємозамінні в будь-яких контекстах, однак вони можуть мати різний ступінь уживаності: *абетка – алфавіт; біографія – життєпис;*

горизонт – обрій; проживати – мешкати; властивий – притаманний; блакитний – голубий; парус – вітрило; століття – сторіччя; фонтан – водограй; буква – літера; процент – відсоток. Як правило, абсолютні синоніми – це слова різного походження (наприклад, запозичене слово і власне український відповідник): *лінгвістика – мовознавство; фотографія – світлина; бібліотека – книгозбірня; голкіпер – воротар; паралельний – рівнобіжний; ренесанс – відродження; аплодисменти – оплески*.

Семантичні синоніми (*поняттєві, ідеографічні, значеннєві*) – слова, що відрізняються відтінками значення. Напр., *дивувати* (викликати подив незвичайністю) і *приголомшувати (*справляти надзвичайно сильне враження); *відомий* (популярний) і *видатний* (теж популярний, але значно вищою мірою); *екземпляр* (щось рідкісне) і *примірник* (один із тиражу); *вивчати* і *штудіювати* (ретельно вивчати); *сміх і регіт* (голосний сміх). Також семантичні синоніми, як правило, різняться межами лексико-семантичної сполучуваності. Наприклад, різну сполучуваність мають синоніми *замурзаний, каламутний, неприбраний і нечистий* (спільне значення – *брудний*): *замурзане обличчя, каламутна вода, неприбрана кімната, нечиста гра*.

Стилістичні синоніми (*функціональні*) відрізняються емоційно-експресивним забарвленням, стилістичним призначенням, сферою вживання. Напр., *говорити* (стилістично нейтральне) – *ректи, глаголити* (урочисте, піднесене); *обличчя* (стилістично нейтральне) – *фізіономія* (стилістично знижене); *вкрасти* (стилістично нейтральне) – *поцупити* (розмовне); *розуміти* (стилістично нейтральне) – *метикувати* (розмовне); *очі* (стилістично нейтральне) – *баньки, фари* (стилістично знижене).

Семантико-стилістичні синоніми відрізняються водно́час і відтінками лексичного значення, і емоційно-експресивним забарвленням, і сферою вживання: *витрачати – промотувати* (витрачати марно, нерозумно; стилістично знижене); *горіти – палати* (називає дію більш інтенсивно; має відтінок урочистості). Так само і відтінками значення, і емоційно-стилістичним забарвленням відрізняються синоніми: *іти, крокувати, шкандибати, чимчикувати, плентатись, чалапати, дріботіти*; або*: говорити, мовити, ректи, глаголити, цвенькати, подейкувати, гомоніти, просторікувати, молоти, верзти, базікати, патякати, лепетати*.

Окреслені групи синонімів прийнято вважати **загальномовними**, тобто такими, чиї синонімічні зв’язки не залежать від контексту, оскільки вони близькі за значенням навіть ізольовано, поза контекстом. Крім них, виокремлюють також **контекстуальні синоніми** – слова, що вступають у синонімічні відношення лише в певному контексті (найчастіше – в художньому та публіцистичному стилях). Напр., слова *повінь* (значне підвищення рівня води в

річці, озері або морі), *надмір* (велика кількість чогось), *натовп* (велике неорганізоване скупчення людей) у поетичному мовленні можуть бути контекстуальними синонімами: *«В погляді його була повінь гніву»* (О. Гончар); *«Надмір сил у кожнім русі»* (М. Рильський); *«Личко від натовпу почуттів та від сліз горіло»* (П. Мирний). Або, наприклад, прикметники *беззвучний, глибокий, мертвий, абсолютний* не є синонімами поза контекстом, однак у сполученні з іменником *тиша* вони вступають у синонімічні відношення і в окремих контекстах можуть бути взаємозамінними, пор.: *беззвучна тиша, глибока тиша, мертва тиша, абсолютна тиша*.

Близькими до контекстуальних синонімів є перифрази. **Перифраз (*перифраза*)** – описовий мовний зворот, який уживається для називання предмета через якусь його характерну ознаку, напр., *лев – цар звірів; вугілля* або *нафта – чорне золото; ліси – легені планети; змі – четверта влада* (перші три – законодавча, виконавча і судова).

За спільністю значень синоніми об'єднуються в **синонімічні ряди**. У синонімічному ряду є головне (стрижневе) слово (**домінанта**), яке є носієм головного значення, спільного для всього синонімічного ряду і навколо якого групуються всі інші компоненти ряду. Як правило, **домінанта** – це стилістично нейтральне слово, найуживаніше, у словниках синонімів воно ставиться першим. Напр., *співчутливий – чулий, чуйний, чутливий, душевний, сердечний*; *розумний – тямущий, розсудливий, мудрий, кмітливий, метикуватий*; *сміливий – хоробрий, відважний, мужній, безстрашний, доблесний, героїчний*. Або: *ледарювати – гультяювати, байдикувати, байдики бити, баглаї бити, лежня справляти*. Як видно з останнього прикладу, до складу синонімічного ряду можуть входити й фразеологізми. Напр.: *рано – на світанні, ні світ ні зоря, ще й на світ не благословлялося, ще треті півні не співали, ще й чорти навкулачки не билися.*

Лексична синонімія тісно пов'язана з таким явищем, як **полісемія** (багатозначність). Так, багатозначне слово, залежно від конкретного значення й контексту, може входити до різних синонімічних рядів. Напр., *багатий* (про людину) – *заможний, імущий, маєтний; багатий* (який відзначається розкішшю обстановки) – *розкішний, помпезний, бучний; багатий* (про урожай, улов) – *великий, щедрий, рясний, добрий*. Або: *добрий* (про людину) – *чуйний, співчутливий, доброзичливий, людяний, приязний; добрий* (про спеціаліста) – *кваліфікований, досвідчений, умілий, знаючий, компетентний.*

Синонімічні ресурси мови розвиваються і поповнюються безперервно. Безперечно, одним із основних чинників, що зумовлює динаміку синонімії, є поповнення словникового складу мови іншомовною лексикою. Однак для творення синонімів також активно використовуються й морфологічні ресурси мови: так утворюються т. зв. **словотворчі синоніми**: *баба – бабка, бабонька,*

бабуня, бабуся, бабусенька, бабусечка; «бабцюля, бабулиня, бабусенція, бабумамця, бабутатко, бабусонечко» (І. Драч).

Значну кількість словотворчих синонімів можна знайти на сторінках сучасної української літератури, напр.: *А є ж бо такі чудові слова, як «**дупця**, **дупелька**, **дупцюня**, **дупуся**, **дупусечка**, **дупапулька**, **дуплюська**, **дупампуся**, **дупочка**, **дуплюсечка**, **дупелюсточка**, **дуперлинка**, **дупівонія**», а в деяких, жартівливих місцях, – «**дупенція**, **дупокльоцик**, **дупендра**, **дупижмо**, **дупасія**, **дупекло**». Можливо, ці англійці так і кажуть: «Який у тебе чудовий зад!» Але ми – українці! Ми так говорити не можемо. Для кожного свідомого українця жіноча **дупця** – це брама раю, герб нації. Саме герб. На нашому гербі повинен бути обрій, на якому сходить кругла **дупця** з золотим промінням на тлі синього неба* (Ю. Винничук «Мальва Ланда»).

Збагаченню мови синонімами сприяють евфемізми. **Евфемізми** – слова або вислови, які вживаються замість слів, котрі сприймаються як небажані, неприйнятні, непристойні, зневажливі або образливі. Напр., *літній (поважного віку)* – замість *старий; недалекий* – замість *дурний; летальний* – замість *смертельний; піти на заслужений відпочинок* – замість *піти на пенсію; піти з життя, переставитися* – замість *померти; знешкодити* – замість *убити*.

Своєрідні приклади вживання евфемізмів демонструє художня література, напр.: *Але коли таки прийде по мене*

Баба безноса з косою в руках,

Хай би росли такі темно-зелені,

Мокрі й холодні кущі в головах… (О. Ірванець)

Протилежним до евфемізму поняттям є **дисфемізм**, який полягає в уживанні більш грубого слова чи вислову замість емоційно і стилістично нейтрального: *убитий* замість *стомлений*; *бісити* замість *дратувати*; *баньки* замість *очі*.

Використання в мовленні синонімів зумовлюється різними стилістичними настановами. Уміле використання синонімів робить мовлення більш точним, виразним та емоційно насиченим.

2. Антоніми, їх стилістичне використання.

Протилежним щодо синонімії є явище антонімії. Традиційно **антонімами** прийнято вважати пари слів із протилежним значенням, напр.: *війна – мир; радість – журба; дружити – ворогувати; далекий – близький; високо – низько*. О. Пономарів наголошує, що «антоніми не тільки протилежні за значенням, але й виражають несумісні поняття, які належать до одного ряду явищ об'єктивної дійсності». Напр., антоніми *солодкий – гіркий* відтворюють смакові якості, *далеко – близько* вказують на відстань; *минуле – майбутнє* позначають час. «Таким чином, – підсумовує вчений, – в антонімічні зв'язки́ вступають не всі

слова, а лише ті, що об'єднані змістом на основі їх протилежності, протиставлення. Передусім це слова, що мають якісні, кількісні, часові, просторові значення: *темний – світлий; холодний – гарячий; злий – добрий; тихий – голосний; шкідливий – корисний; мало – багато; ніч – день; вечір – ранок; ліворуч – праворуч; низько – високо; північ – південь; земля – небо*». Тому **не мають антонімів**(!), як правило, іменники з конкретним значенням, числівники, більшість займенників, тобто слова, у значенні яких відсутні оцінно-якісні ознаки.

В. Русанівський зазначає: «Протиставлення слів передбачає існування в кожному з них спільної семантичної основи; розвиток кожного нового антонімічного протиставлення є разом із тим розвитком нового значення в словах, що протиставляються».

Наведені приклади засвідчують, що в антонімічні відношення вступають слова, які належать до однієї частини мови й позначають однорідні явища, тобто явища одного плану. Натомість слова, не пов'язані з якісною чи кількісною оцінкою явищ, із різними протиставленнями, не мають антонімів: *стіл, вікно, стіна, мрія, музика, слово, писати, дивитися, ведмежий, молочний*.

І. Ющук наголошує, що «не можна вважати антонімічними й поняття, пов'язані з розрізненням чоловічої та жіночої статі, оскільки вони, хоч і мисляться попарно, однак не протиставляються, а лише зіставляються за певною ознакою, напр.: *батько – мати; брат – сестра; чоловік – жінка; баран – вівця; цап – коза*».

Багатозначні слова вступають в антонімічні відношення окремими своїми значеннями: *тихий – гучний* (голос); *тиха – вітряна* (погода); *тихе – неспокійне* (життя); *тихе – розбурхане* (море).

Трапляються випадки, коли одне й те саме слово передає протилежні, антонімічні, значення. Напр., слово *сходження* означає і «підняття на гору», і «спуск з гори»; слово *позичати* означає і «давати в борг», і «брати в борг»; прислівник *колись* – і «в минулому», і «в майбутньому»; *удружити* – «прислужитися» і «зробити щось неприємне»; *слава* – «популярність» і «погана репутація». У таких словах лише контекст сприяє розрізненню протилежних значень. Таке явище називають **енантіосемією** (інша назва – **енантіонімія**).

<u>За структурою</u> антоніми бувають:

– **різнокореневі** (***власне лексичні***): *любити – ненавидіти; хвилюватися – заспокоюватися; мороз – спека; правда – брехня; сміливець – боягуз; радісно – сумно; добрий – лихий; лівий – правий; початок – кінець;*

– **однокореневі** (***словотвірні; лексико-граматичні; афіксальні***), у яких протиставлення виражається за допомогою префіксів: *надія – **без**надія; логічний*

*– **а**логічний; спокій – **не**спокій; корисливий – **без**корисливий; друг – **не**друг; гармонія – **дис**гармонія; **за**чинити – **від**чинити; **увій**ти – **ви**йти*; *воля – **не**воля.*

Деякі вчені, наприклад Л. Булаховський, вважають антонімами лише різнокореневі слова. «Однак, – зазначає Л. Полюга, – з такою думкою навряд чи можна погодитися, оскільки вона ігнорує виражальні можливості мови. Більше того, таке твердження не враховує інших можливих способів передачі протиставлення – основного критерію визначення антонімії».

<u>За особливостями вживання</u> розрізняють антоніми:

– **загальномовні** (***постійні***), які мають протилежні значення незалежно від контексту: *активний – пасивний; аромат – сморід; будувати – руйнувати; будень – свято; вірність – зрада; імпорт – експорт; зустріч – розлука;*

– **контекстуальні**, які набувають протилежного значення в певному контексті:

Йшла вперше Україна по дорозі
У глибину епох і вічних злетів –
Йшла за труною сина і пророка.
За нею по безсмертному шляху
*Ішли **хохли, русини, малороси**,*
*Щоб зватись **українцями** віднині*
(І. Драч. Смерть Шевченка. Симфонія).

Уживання антонімів робить мовлення більш виразним, емоційним, контрастним, багатим, сприяє чіткішому висловленню думки. Антоніми часто використовуються в усній народній творчості, напр.: *На **чорній** землі **білий** хліб родить; **Дурний** засудить, а **розумний** розсудить; Корінь навчання **гіркий**, та плід його **солодкий**; **Щастя** з **нещастям** поруч живуть; **Гірко** поробиш – **солодко** з'їси; Бійся цапа **спереду**, коня **ззаду**, а хитрої людини з усіх боків*; ***Зароблений сухар** краще **краденого бублика*** (*сухар* і *бублик* – контекстуальні антоніми); *У липні надворі **пусто**, а в полі **густо**.*

На антонімії будується такі стилістичні прийоми, як **оксиморон** (***оксюморон***) і **антитеза**.

Оксиморон полягає в поєднанні протилежних за змістом понять. Напр.:

*Ні, я хочу **крізь сльози сміятись**,*
Серед лиха співати пісні,
***Без надії таки сподіватись**,*
Жити хочу! Геть думи сумні! (Леся Українка).

Особливість оксиморона полягає у сполученні різко контрастних, протилежних за значенням слів, унаслідок чого виникає несподіваний експресивний ефект: *холоне полум'я; дзвінка (многоголоса) тиша; крижана посмішка, щасливе горе, живий труп, бідний багач, солодкий біль.*

На різкому протиставленні ґрунтується **антитеза** (протиставлення контрастних явищ, образів, понять тощо). В основі антитези часто лежать антоніми. Напр.: *Ми в **раї пекло** розвели* (Т. Шевченко); *З **журбою радість** обнялась* (О. Олесь); *Є в коханні **і будні, і свята**; Є у ньому **і радість, і жаль*** (В. Симоненко).

Отже, антоніми поряд із синонімами належать до яскравих засобів стилістики. Адже, як зазначає Л. Полюга, «…за допомогою контрастного зіставлення фактів найяскравіше вимальовується їх глибина, бо на темному фоні найчіткіше видніється ясне, звучання чудово сприймається в тиші, знайшовши кінець чогось, підсвідомо шукаємо його початку. Тому найяскравіше контрастність значень виражають лексичні антоніми».

За спостереженнями дослідників, до поетів, які широко використовували антоніми як стилістичний засіб, належав В. Симоненко. У його творах зафіксовано стилістичне використання і загальномовних антонімів, і контекстуальних, напр.:

Коли крізь розпач випнуться надії
І загудуть на вітрі степовім,
*Я тоді твоїм ім'ям **радію***
*І **сумую** іменем твоїм.*

Коли грозує далеч неокрая
У передгроззі дикім і німім.
*Я твоїм ім'ям **благословляю**,*
***Проклинаю** іменем твоїм.*

Коли мечами злоба небо крає
І крушить твою вроду вікову,
*Я тоді з твоїм ім'ям **вмираю***
*І в твоєму імені **живу!*** (В. Симоненко «Україні»)

3. Омоніми; різновиди омонімів.

Між словами в мові можуть встановлюватися відношення не тільки на семантичному рівні, як у синонімах та антонімах, але й на формальній основі – це омонімічні відношення. Питання омонімії порушуються у працях В. Виноградова, В. Кононенка, М. Кочергана, О. Демської та ін. За традиційним визначенням, **омоніми** – це слова або окремі словоформи, тотожні за звуковим складом, але відмінні за значенням. Напр., *деркач* (птах) і *деркач* (стертий віник); *луг* (угіддя для сінокосу) і *луг* (хімічна речовина); *стигнути* (достигати) і *стигнути* (холонути); *полька* (жінка) і *полька* (народний чеський танець).

Зовнішньо омонімія подібна до полісемії (багатозначності), однак це різні явища. Між омонімами є лише формальна подібність, тотожність звучання й написання, однак у плані семантики омоніми не мають нічого спільного, спільні семи у них відсутні. Напр., *кома* (стан непритомності) і *кома* (розділовий знак); *ліра* (музичний інструмент) і *ліра* (грошова одиниця); *гриф* (хижий птах) і *гриф*

(вузька частина струнного музичного інструмента). Натомість кожне переносне значення багатозначного слова так чи інакше пов'язане з первинним.

Виникнення омонімів пояснюється різними причинами. Однією з них є суто формальний збіг різних за походженням слів (напр., *тур* (вимерлий дикий бик – укр.) і *тур* (один оберт по колу в танці – фр.). Це т. зв. **етимологічні омоніми**. Інша причина виникнення у мові омонімів – це втрата смислового зв'язку між значеннями раніше багатозначного слова та поступове їх виділення в самостійні слова-омоніми (напр., *перо* птаха і *перо* – знаряддя для письма). Такі лексичні одиниці – це т. зв. **семантичні омоніми**. Утворення семантичних омонімів – це процес поступовий і тривалий, під час якого різні значення багатозначного слова поступово втрачають зв'язок.

Традиційно розрізняють кілька груп омонімів.

Повні (*абсолютні*) лексичні омоніми – слова, що належать до однієї частини мови і чий звуковий склад збігається в усіх граматичних формах. Напр., *двір* (обійстя, господарська ділянка) і *двір* (монарх і його оточення); *образ* (зовнішній вигляд) і *образ* (ікона); *ключ* (журавлиний) і *ключ* (яким відмикають замок дверей); *майка* (елемент одягу) і *майка* (весняний безкрилий жук).

Неповні (*часткові*) омоніми – слова, звуковий склад яких збігається в окремих граматичних формах. Напр., *захід* (одна з чотирьох сторін світу – має лише форму однини) і *захід* (дія для досягнення певної мети – має форми однини і множини); *рись* (біг коня – вживається тільки в однині) і *рись* (хижа тварина – може бути однини і множина). Різновидами неповних омонімів вважають також омоформи, омофони і омографи.

Омоформи (***морфологічні омоніми***) – це слова, звуковий склад яких збігається тільки в одній граматичній формі; як правило, це слова різних частин мови; *мати* (іменник) – *мати* (інфінітив дієслова); *шию* (Зн. відм. іменника) – *шию* (дієслово); *краю* (Род. відм. іменника) – *краю* (форма 1-ї особи дієслова *краяти*, т-то *ріжу*); *дати* (іменник у множині) – *дати* (інфінітив дієслова); *три* (числівник) – *три* (дієслово у формі наказового способу); *світило* (іменник – *яскраве світило*) і *світило* (дієслово – *сонце світило*); *кілька* (іменник – *риба родини оселедцевих*) і *кілька* (неозначено-кількісний числівник).

Омофони (***фонетичні омоніми***) – слова, що мають однакове звучання, але різне написання: *гр**е**би* (д-во) і *гр**и**би* (імен.); *кл**е**нок* (зменш. від *клен*) і *кл**и**нок* (зменш. від *клин*); *л**е**жу* (від *лежати*) і *л**и**жу* (від *лизати*); *роман* і *Роман*. В українській мові омофонів невелика кількість; у мовах із більш традиційною орфографією (англ., рос., фр.) омофонів значно більше.

Омографи (***графічні омоніми***) – різні за значенням слова, що мають однакове графічне оформлення, але різняться вимовою, зокрема наголосом: *доро́га* і *дорога́*; *на́сип* і *наси́п*; *во́ди* і *води́*; *і́рис* (рослина) та *іри́с* (цукерка);

шко́да (іменник) і *шкода́* (предикативний прислівник); *а́тлас* (збірник карт, таблиць, креслень) і *атла́с* (тканина).

Міжмовні омоніми – слова, що в різних мовах, особливо близькоспоріднених, мають однаковий або дуже подібний звуковий склад, але різні лексичні значення. Напр., укр. *рожа* (квітка, *мальва*) – рос. *рожа* (згруб. *обличчя*); укр. *луна* (відлуння) – рос. *луна* (місяць); укр. *неділя* (сьомий день тижня – рос. *воскресенье*) – рос. *неделя* (тиждень); укр. *вродливий* (гарний, красивий) – рос. *уро́дливый* (потворний); укр. *чоловік* (особа чол. статі або одружена особа стосовно своєї дружини) – рос. *человек* (людина); укр. *місто* (населений пункт) – рос. *место* (місце).

У художній літературі, в усній народній творчості, а також у засобах масової інформації омоніми використовуються зі стилістичною метою для створення каламбурів, дотепів, а також задля посилення експресивності, напр.:

Погана та мати, що не хоче дітей мати (Нар. тв.).

«Вірш з ідеальною римою на аграрну тематику:

Стодола, рів…

Сто доларів» (О. Ірванець).

4. Пароніми.

Близьким до омонімії є явище паронімії. **Пароніми** – слова, дуже подібні за звучанням, але різні за семантикою. Напр., *виконавський* (який стосується виконання чого-небудь у сфері музики, театру тощо – *виконавська майстерність*) і *виконавчий* (який здійснює керівництво чимось або сприяє виконанню чогось – *виконавчий комітет*); *уява* (здатність уявляти – *творча уява*) і *уявлення* (розуміння чи знання чогось – *чітке уявлення*); *загрожувати* (містити в собі небезпеку – *загрожувати життю*) і *погрожувати* (залякувати когось, грозити покаранням – *погрожувати помстою*); *криза* (загострення становища – *політична криза*) і *криз* (раптове погіршення стану хворого – *гіпертонічний криз*).

Пароніми – це переважно однокореневі слова, що належать до однієї частини мови, за формою і подеколи семантично є наближеними одне до одного, проте мають абсолютно різні значення, а отже, і різну сполучуваність з іншими словами у структурі висловлювання. Саме через спільну кореневу морфему, що споріднює однокореневі слова, нерідко мовці сплутують пароніми, уживаючи їх у невідповідних контекстах, що, безумовно, негативно позначається на культурі мовлення. Лише чітке розуміння значень слів-паронімів допоможе уникнути прикрих помилок, що порушують лексичну норму.

Лекція 3

ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ

План

1. Історичні зміни словникового складу мови.
2. Питомий шар української лексики.
3. Запозичення зі слов'янських мов.
4. Запозичення з інших європейських та східних мов. Ознаки іншомовних слів.
5. Адаптація запозичень у лексичній системі української мови.
6. Культура мовлення і вживання іншомовної лексики.

1. Історичні зміни словникового складу мови.

Лексика української мови формувалася протягом тисячоліть. Лексична система мови постійно розвивається, у ній знаходять відображення зміни, що відбуваються в житті суспільства: виникають нові слова на позначення нових реалій, зникають слова, оскільки перестають існувати позначувані ними речі, засвоюються деякі лексичні одиниці чужих мов тощо.

За походженням лексика української мови неоднорідна. Окремі слова й цілі групи слів в українській мові виникли в різні епохи з різних джерел. Українська мова сформувалася на ґрунті **індоєвропейської прамови**, що розпалася приблизно в II тис. до н. е., у результаті чого виокремилися східноіндоєвропейська і західноіндоєвропейська мовні спільності. З розпадом останньої утворилася балто-слов'янська мовна спільність, а з неї виокремилася праслов'янська, або спільнослов'янська, мова. Праслов'янська мова розпалася у VI ст. н. е. на слов'янські мови. Можливо, існувала й спільносхіднослов'янська мова (приблизно до IX ст. н.е.), однак це питання залишається дискусійним.

Беручи до уваги процеси, внаслідок яких формувалася українська мова, в її лексичному складі виділяють такі підсистеми:

- **питомий шар лексики** – лексика, що була або успадкована від прамов, або створена на власне українському ґрунті;
- **запозичена лексика** – слова, запозичені від інших мов, із якими доводилося контактувати.

Основну частину лексики української мови становлять незапозичені, питомі слова – їх у мові приблизно 90%. Решту 10% складають запозичення з інших мов. Отже, словниковий склад української мови формувався шляхом успадкування лексики прамов, власного словотворення та шляхом запозичень.

2. Питомий шар української лексики.

Питомий шар української лексики охоплює такі групи:

❖ лексика, успадкована від індоєвропейської прамови – це слова таких тематичних груп: назви спорідненості і свояцтва (*мати, батько, син, дочка, зять, свекор, сестра*), назви частин і органів тіла людини (*брова, вухо, долоня, кров, серце, язик, зуб, око*), назви тварин і продуктів тваринного походження (*вівця, вовк, свиня, миша, олень, сорока, оса, муха, їжак, м'ясо, молоко, яйце*), назви рослин і їх частин (*дерево, верба, осика, зерно, льон, солома, мак*), назви об'єктів і явищ природи (*сонце, місяць, небо, день, зима, вечір, вогонь, вода, роса, сніг, дим*), назви житла, господарських знарядь, продуктів (*дім, двері, колесо, ярмо, віз, сіль, мед*), назви основних процесів, станів, дій (*іти, везти, стояти, варити, молоти, орати, їсти, пити, знати, жити, шити*), назви якостей (*високий, малий, довгий, рудий, світлий, зелений*), назви чисел (*один-вісім, десять, сто, тисяча*);

❖ лексика, успадкована від балто-слов'янської мовної спільності (з III тис. до н.е. до XV ст. до н.е.) – назви деяких предметів, ознак, істот тощо (*глухий, доля, куниця, лід, нога, голова, рука, солодкий, теля, озеро, зозуля*);

❖ лексика, успадкована від праслов'янської мови – назви об'єктів і явищ природи (*долина, північ, буря, кропива, малина, трава, ягода, вихор, потік*), назви тварин (*ведмідь, змія, птах, соловей, комар, жук*), назви спорідненості і свояцтва (*вітчим, мачуха, невістка, онук, сват*), назви продуктів харчування (*борошно, каша, кисіль, коровай, пиріг, сир, сметана, пиво*), назви знарядь праці (*борона, мітла, молот, ніж, весло, шило*), назви дій і процесів (*варити, горіти, питати, читати, писати*), назви якостей (*добрий, дурний, здоровий, розумний, сліпий, хитрий*), назви абстрактних понять (*диво, правда, кривда, пам'ять, честь, горе, радість, гнів*);

❖ лексика, успадкована від східнослов'янської мовної єдності: *батько, племінник; гречка, смородина; білка, кажан, снігур; горниця, пекарня; озимина, урожай, ярина; корж, пряник; мішок, коромисло, рядно; велич, журба; хороший, дешевий; дев'яносто, півтора, сорок*;

❖ власне українська лексика – кількісно найбільший і різноманітний шар питомої української лексики; більша частина цієї лексики утворена на основі лексичного матеріалу, успадкованого з попередніх епох розвитку мови; ці слова стосуються всіх сфер життя, наприклад: суспільно-політична лексика (*громада, власність, ланка, товариство*), назви будівель та їх частин (*будівля, помешкання, садиба, хата, хвіртка*), назви одягу та взуття (*кожух, спідниця, капелюх*), назви продуктів харчування (*вареники, голубці, борщ, холодець)* сільськогосподарська лексика (*оранка, обжинки, хлібороб*), абстрактні назви (*добробут, надія, уява*), назви якостей (*мужній, обачний, сумлінний, чемний*).

3. Запозичення зі слов'янських мов.

Мова збагачується не лише завдяки розвиткові багатозначності слів і постійному творенню нових лексем, а й за рахунок запозичень.

Запозичення полягає в засвоєнні слів однієї мови іншою. Потрапляли запозичені лексеми в українську мову двома шляхами: 1) внаслідок її безпосередніх контактів з іншими мовами; 2) через посередництво інших мов.

Відносно того, яким чином запозичуються слова, виділяють:

- **прямі запозичення** – внаслідок безпосередніх контактів з іншими мовами (*хвороба, повидло* – безпосередньо з польської, *сарай, башлик* – із татарської);
- **опосередковані запозичення** – за посередництвом інших мов (*цукор* – з індійської через арабську, італійську, німецьку).

В українській мові виокремлюють такі **запозичення зі слов'янських мов**:

- **старослов'янізми** – мають звукосполучення [*ра*], [*ла*], [*ре*] (*град, прах, глас, злато, древо*), [*жд*] замість українських [*ж*], [*дж*] (*страждати*), [*йе*] (граф. *є*) на початку слова замість спільносхіднослов'янського [*о*] (*єдиний, єднати*), суфікси *-знь, -ин(я), -тель, -тв(а), тай* іменників (*приязнь, гординя, спаситель, молитва, ратай*), прикметникові та дієприкметникові суфікси *-ящ-, (-ущ-)* (*трудящий, імущий, сущий, грядущий*), префікси *воз-, пре-, пред-, со-* (*вознести, премудрий, пред'явити, предтеча, соратник* і под.); значна частина старослов'янізмів залишається стилістично забарвленою та використовуються для надання мовленню піднесеного або, навпаки, іронічного звучання;
- **запозичення з польської мови** (полонізми) – *поєдинок, міщанин, хвороба, скарга, простирадло, підлога, прикрий, кепський, квапитися, керувати, мешкати, зичити*;
- **запозичення з чеської мови**, що з'явилися переважно протягом XIV-XVI ст. (як правило, за посередництвом польської мови): *бавовна, брама, влада, ганьба, гасло, потворний, праця, чекати*;
- **запозичення з російської мови**: українсько-російські мовні контакти стали регулярними після укладення Б. Хмельницьким договору з Росією у 1654 р. Проте аж до початку XIX ст. запозичення з російської мови в українську були рідкісними, оскільки на той час Україна в культурному відношенні стояла вище від Росії. Вплив російської мови став помітним, починаючи з XIX ст., особливо ж посилився у 20-80-х рр. XX ст. внаслідок політики русифікації в Радянському Союзі. Наближення української мови до російської здійснювалося такими шляхами: вилученням з українських словників лексем, які відрізнялися від відповідників російської мови, і заміною їх синонімами, однозвучними з російськими; калькуванням російських слів або прямим запозиченням; також забороною вживати інтернаціоналізми, відсутні в російській мові; забороною

української термінології і заміною її російською. Ці примусові трансформації лексичного складу української літературної мови мали всеосяжний характер, стосувалися усіх сфер життя. Із російської мови потрапили до української слова різних тематичних груп, незважаючи на те, що в українській мові існували власні відповідники, зокрема:

– лексика, пов'язана з побутом, одягом (*барахло* – укр. *мотлох, одіяло* – укр. *ковдра, сундук* – укр. *скриня, утюг* – укр. *праска, кожанка* – укр. *шкірянка*);

– лексика на позначення дій чи процесів (*видумувати* – укр. *вигадувати, скучати* – укр. *нудьгувати, хникати* – укр. *пхинькати, чванитися* – укр. *хизуватися, щупати* – укр. *мацати*);

– лексика, пов'язана з технікою, будівництвом, знаряддями праці (*руль* – укр. *кермо, ричаг* – укр. *важіль, швейний* – укр. *швацький, глазок* (у дверях) – укр. *вічко*, *наладка* – укр. *налагодження*);

– лексика на позначення різних якостей, ознак (*безуспішний* – укр. *невдалий, злорадний* – укр. *зловтішний, мохнатий* – укр. *волохатий, викрашений* – укр. *пофарбований*);

– лексика діловодства (*виписка* – укр. *витяг, довіреність* – укр. *доручення, рішення* – укр. *ухвала*),

– слова інших тематичних груп (*вволю* – укр. *досхочу, носилки* – укр. *ноші, придане* – укр. *посаг, решітка* – укр. *ґрати, тупик* – укр. *глухий кут, безвихідь, узор* – укр. *візерунок, хворост* – укр. *хмиз*).

Нині українська мова почала звільнятися від росіянізмів, але певна частина їх, яка не мала точних відповідників в українській мові, залишається (*духовка, завод, наручники, рудник, самовар, сищик, указ*). Серед калькованих російських слів можна навести *гучномовець, книгосховище, вогнегасник, місяцехід, виконком* та ін.

4. Запозичення з інших європейських та східних мов. Ознаки іншомовних слів.

Українська мова має запозичені слова з багатьох інших мов, зокрема такі:

- **Грецизми** – запозичення з грецької мови. Частина грецьких слів увійшла в українську мову ще до прийняття християнства переважно внаслідок безпосереднього контакту мов: *левада, лиман, корабель, канат, кедр, вишня, огірок, парус*; набагато більше грецьких слів прийшло до нас після прийняття християнства через старослов'янську мову: *апостол, Біблія, ікона, монах, ідол, Євангеліє, псалом*. Запозичено значну кількість грецьких імен: *Андрій* (мужній), *Олександр* (захисник людей), *Василь* (царський), *Оксана* (гостинна), *Катерина* (чиста), *Олена* (сонячна). Наступна хвиля грецизмів спостерігається у зв'язку з вивченням в українських школах у XVI-XVII ст. грецької мови – до української

входить чимало термінів із різних галузей знань: *граматика, логіка, історія, математика, філософія, лексика, бібліотека, драма, театр, планета, школа*. У XVIII-XIX ст. прямих запозичень із грецької мови фактично не було. У процесі розвитку науки й техніки на ґрунті грецьких основ найчастіше утворювалися наукові й технічні терміни у французькій і німецьких мовах, із них грецизми потрапляли й до української мови. Є такі групи грецизмів:

– суспільно-політична лексика (*аристократія, економія, олігархія, утопія, політика*);

– астрономічна та географічна термінологія (*астероїд, галактика, клімат, полюс, тропіки*);

– медична та біологічна термінологія (*бактерія, біологія, мікроб, гормони, анемія*);

– математична, фізична та хімічна термінологія (*гіпотенуза, теорема, азот, термометр, призма, енергія, барій, йод, калій*);

– мовознавча та літературознавча термінологія (*афоризм, морфема, лексика, фантазія, критика, метафора, драма, морфологія, синтаксис*);

– спортивна лексика (*атлет, гімнастика*).

Для грецизмів характерні початкові голосні **а**, **е**, **і**, приголосний **ф**, а також звукосполучення [*кс*], [*пс*], [*гм*], суфікси *-ад(а), -ид(а), -ід(а), -іск* (*архів, ідея, етика, філософія, псевдонім, олімпіада, обеліск*).

- **Латинізми** – запозичення з латинської мови. Найдавніші латинські запозичення з'явилися в староукраїнській (протоукраїнській) мові переважно через посередництво старогрецької: *вівтар, кесар, коляда, конопля, фортуна*, частина проникла через германські мови: *вино, лев, осел, поганий*.

Основна маса латинізмів приходить в українську мову, починаючи з XV-XVI ст., коли в школах України почали вивчати латинську мову. Ці слова запозичувалися переважно через польську, російську, французьку, частково через чеську та німецьку мови або безпосередньо з латинських текстів. Книжний характер більшості латинізмів зберігався і в українській мові, лише деякі з них стали широковживаними і в розмовному мовленні: *гумор, календар, оксамит, ризикувати, турбувати, цвинтар.*

Латинізми – це переважно терміни різних галузей науки і техніки, зокрема:

– суспільно-політична лексика (*агітація, конституція, диктатура, нація, прогрес*);

– юридична термінологія (*адвокат, нотаріус, прокурор, юрист, арешт*);

– медична та біологічна термінологія (*ампула, вірус, депресія, інстинкт, компрес, рецепт, апендицит*);

– технічна термінологія (*апарат, конденсатор, генератор, турбіна, антена, конструкція*);

– математична, фізична та хімічна термінологія (*коефіцієнт, лінія, радіус, формула, індукція, вібрація, плюс, мінус, вакуум, амоній*);

– мовознавча термінологія (*акцент, асиміляція, інфінітив, префікс, суфікс, абревіатура*);

– лексика освіти (*абітурієнт, атестат, декан, інститут, університет, клас, лекція*);

– адміністративно-ділова лексика (*директор, документ, фактор, циркуляр*);

– лексика культури та мистецтва (*грація, декламація, дикція, овація, цирк*).

Латинізмами також є деякі загальновідомі чоловічі та жіночі імена: *Валерій* (здоровий), *Віктор* (переможець), *Віталій* (життєвий), *Роман* (римлянин), *Вікторія* (перемога), *Маргарита* (перлина), *Марина* (морська), *Наталія* (рідна).

Для латинських запозичень характерні такі ознаки: префікси *де-, екс-, ім-, інтер-, ре-*, суфікси *-альн(ий), -ат, -аці(я), -ент, -ій, -тор, -тур(а), -ум, -ус* (*деградація, експозиція, інверсія, реакція, апарат, галюцинація, гербарій, фікус, інспектор, література, мінімум*).

- **Германізми** – запозичення з німецької мови. Їхнє проникнення в українську мову почалося ще відтоді, коли готи займали південь сучасної України понад Чорним морем (III-IV ст.). Багато запозичень із німецької мови припадає на XVI-XVII ст., чому сприяли безпосередні контакти українців із прибалтійськими німцями, що було спричинено поширенням в українських містах Магдебурзького права, переселенням євреїв із Німеччини на Україну. Активно німецька лексика потрапляла в українську та інші слов'янські мови у XVIII-XIX ст. у зв'язку з тим, що Німеччина була однією з найрозвинутіших країн Західної Європи, мала значні наукові, технічні та культурні надбання. Багато німецьких запозичень з'явилося в українській мові через посередництво польської, пізніше – російської. Слова німецького походження добре засвоєні українською мовою, зараз більшість їх не сприймаються як запозичені. Це, зокрема, слова таких тематичних груп:

– технічна та будівельна лексика (*верстат, домкрат, кран, лобзик, шина, шифер, шланг, маляр, муляр, майстер, слюсар, цвях, цегла*);

– військова лексика (*комісар, куля, офіцер, штаб, штурм, солдат, мундир*);

– управлінська, адміністративно-ділова та торговельна лексика (*бухгалтер, касир, банк, поштамт, канцелярія, формуляр, штраф*);

– лексика культури та мистецтва (*гастролі, клавіатура, лейтмотив, штрих, танець, мольберт*),

– назви предметів побуту (*бутерброд, будинок, ґанок, ґніт, келих, кухоль, ланцюг, ліхтар, ширма, вафлі, квасоля, кухня, паштет, фарш, штопор, дах*),

– медична, гірнича, спортивна, друкарська лексика, інші назви (*бинт, шприц, курорт; шахта, штрек, шурф; гантелі, фехтувати, гросмейстер; абзац,*

форзац, формат, шрифт; мандрувати, мусити, шукати, барва, ґатунок, шик, барвінок, ґрунт, крейда, мавпа, фарба, страус).

Особливостями німецьких запозичень є: звукосполучення [*шт*] або [*шп*] на початку слів та [*ей*] після приголосних, поєднання слів у складне слово без сполучного голосного (*штанга, шпагат, шпора, клейстер, флейта, гауптвахта, ландшафт, фельдмаршал*).

- **Запозичення із французької мови** проникають в українську мову, починаючи з XVII ст., не тільки через посередництво польської та пізніше російської мови, а й завдяки українським студентам, які тоді вчилися в Європі. У XVIII-XIX ст. проникненню французьких слів в українську мову сприяло поширення політичних ідей, мистецтва, культури, батьківщиною яких була Франція, формування міжнародного статусу французької мови. До запозичень із французької мови належать такі групи слів:

– суспільно-політична термінологія (*абсолютизм, буржуа, візит, мораль, демонстрація, кар'єра, парламент, прем'єр*);

– лексика мистецтва та літератури (*актор, альбом, артист, балет, ескіз, роль, силует, тембр, жанр, п'єса, натюрморт, віньєтка, каламбур*);

– військова та мореплавська лексика (*гвардія, десант, партизан, команда, флот, фронт, парашут, лейтенант, сапер, капітан*);

– лексика будівництва та архітектури (*бульвар, кабінет, тераса, тротуар, оранжерея, алея*);

– назви предметів побуту, одягу (*браслет, брильянт, одеколон, парасолька, туалет, портьєра, костюм, манжети, краватка, абажур, люстра*);

– кулінарна лексика (*вінегрет, гарнір, десерт, делікатес, желатин, філе*).

Французькі запозичення мають такі характерні ознаки: звукосполучення [*уа*], пом'якшення губних та ***к*** перед ***у***, а також звукосполучення [*ам*], [*ан*] перед приголосними, суфікси *-аж, -ант, -анс, -ер, -он*; також сюди належать деякі незмінювані іменники з кінцевими наголошеними голосними ***е, і, о*** (*вуаль, кулуари, пансіон, баланс, екіпаж, реверанс, шофер, компаньйон, бульйон, журі, резюме, жалюзі, шапіто*).

- **Англізми** – запозичення з англійської мови, що активно проникають в українську мову, починаючи з XX ст. Значна кількість англізмів потрапила в нашу мову за період незалежності України, що спричинене розвитком новітніх технологій у США, міжнародним статусом англійської мови, відкритістю українського суспільства.

Маємо англіцизми таких тематичних груп:

– економічна, фінансово-банківська, торговельна лексика (*бартер, ґрант, дистриб'ютор, дисконтний, менеджер, рейтинг, спонсор, трест, бізнес, бюджет, маркетинг*);

– лексика сфери культури, розваг тощо (*брейк, джек-пот, діджей, драйв, екшн, імідж, кліп, мас-медіа, ремікс, ток-шоу, трансформер*);

– лексика інформатики та комп'ютерної техніки (*веб-сайт, вінчестер, джойстик, дисплей, драйвер, Інтернет, інтерфейс, картридж, комп'ютер, модем, ноутбук, сканувати, чип, файл*);

– спортивна лексика (*футбол, волейбол, хокей, бокс, теніс, матч, старт, жокей, гол, тренер, армрестлінг, бодибілдинг, пейнтбол, скейт, сноубординг, фітнес, фрістайл, шейпінг*);

– суспільно-політична лексика (*мітинг, бойкот, гендер, іміджмейкер, кілер, імпічмент, паблік рилейшнз, піар, саміт*);

– лексика військової справи (*танк, снайпер, шрапнель*);

– лексика мореплавства (*танкер, траулер, шлюпка, яхта, ватерлінія*);

– побутова лексика (*комфорт, блендер, кейс, паркінг, пірсинг, шопінг*);

– лексика, пов'язана з їжею та напоями (*біфштекс, пудинг, торт, фастфуд, біг-мак, гамбургер, лонгер, поп-корн, хотдог*);

– лексика на позначення одягу та тканин (*піжама, джемпер, плед, смокінг, блейзер, памперс, топ*);

– лексика на позначення осіб (*байкер, тінейджер, бой-френд, шоумен*);

– медичні та біологічні терміни (*парамедик, трансген*).

Використання англізмів в українській мові не завжди доцільне. Так, значна кількість слів англійського походження є **дублетами** питомих українських слів, наприклад:

– дайвінг – підводне плавання, дисконт – знижка, ліфтинг – підтяжка, о'кей – гаразд, паркінг – автостоянка, сервіс – обслуговування, тінейджер – підліток, термінатор – винищувач, постер – оголошення.

Для англійських запозичень характерними є: звук [*дж*], звукосполучення [*ай*], [*ей*], суфікс *-инг (-інг)*, кінцеве *-ер* в іменниках (*джентльмен, піджак, комбайн, трамвай, рейтинг, брендинг, бартер, провайдер, інсайдер*).

- **Тюркізми** – слова, запозичені з тюркських мов. Значна частина тюркізмів потрапила до української мови ще в найдавніші часи: більшість із тих народів, із якими наші предки в давнину вели боротьбу, торгували й просто контактували – авари, хозари, печеніги, половці, татари, турки – тюркомовні.

Запозичення з тюркських мов відбувалися переважно усним шляхом, тому тюркізми добре засвоєні українською мовою і не сприймаються в більшості випадків як іншомовні слова.

Тюркізми – це передусім лексеми таких тематичних груп:

– назви, пов'язані з побутом, одягом та будівлями (*казан, кочерга, торба, чарка, каблук, шапка, сарай, шатро, халат, килим, шашлик, ковбаса, базар*);

– військова лексика (*отаман, гайдамака, орда, кинджал, кайдани, табір*);

– назви тварин і рослин (*баран, борсук, лелека, судак, чайка, отара, гарбуз, кавун, лобода, тютюн, баштан, алича*).

Основною ознакою тюркізмів є сингармонізм голосних (поєднання в слові голосних одного ряду, найчастіше голосного ***а***), також суфікси *-ак, -мак, -лик, -ук* (*балаган, бунчук, Саксагань, лобода, байрак, чумак, ярлик, табун*).

Запозичення з інших мов – українська мова має доволі незначну кількість запозичених слів із інших мов. Так, протягом XIV-XVII ст. в українській мові з'явилися деякі арабські слова: *алкоголь, атлас, візир, гарем*, угро-фінські: *сани*, угорські: *гайдук*.

У XVII-XVIII ст. запозичилася певна кількість слів із італійської мови, це переважно слова, що стосуються музики: *альт, сопрано, арія, дует, інтермецо, соната, квартет, концерт, піаніно*. Невелика кількість італійських запозичень стосується фінансово-економічної термінології та архітектурно-будівничої лексики: *нетто, брутто, валюта, інкасатор, бароко, арка, фонтан, мозаїка*.

Має українська мова кілька запозичень із мови варягів (давньошведської) – це назви, що стосуються мореплавства, та власні імена: *крюк, якір, Гліб, Ігор, Олег, Ольга*.

У XVIII-XIX ст. з'явилися запозичені з голландської мови терміни, що, як правило, стосуються мореплавства та суднобудування: *боцман, вахта, вимпел, гавань, каюта, матрос, трюм, фарватер, шкіпер, шторм, штурман*.

Окремі слова запозичені з португальської мови: *кобра, макака,* іспанської: *сигарета*, норвезької: *акула*, ісландської: *гейзер*, фінно-угорських мов: *салака, севрюга, сьомга, тундра*, угорської: *гуляш, гусар,* румунської: *бринза, кукурудза, мамалига*, грузинської: *сакля, тамада*, китайської: *чай*.

Протягом XX-XXI ст. до української мови потрапило небагато нових слів із таких мов: іспанської: *какао, карамель, кокаїн*, японської: *дзюдо, камікадзе, караоке, карате, кабукі, кімоно, ніндзя, харакірі*, китайської: *кунфу, феншуй*, чеської: *робот*, перуанської: *каучук*, ефіопської: *баобаб*, з австралійських мов: *кенгуру*, з індіанських мов: *вігвам* тощо.

Запозичені слова мають певні особливості на фонетичному та граматичному рівнях. Так, можна виокремити такі **фонетичні та граматичні особливості**:

– починаються на ***а, е***, більшість слів на ***і*** (*абстракція, аеробіка, аудит, аут, евакуація, експеримент, інтеграція, історія, інститут, ейфорія, емансипація, експеримент*);

– мають звук ***ф*** (*форма, фабрика, графік, торф, футбол, фітнес, фотошоп, фіаско*);

– мають збіги голосних (*океан, сеанс, ваучер, радіо*);

– мають важкі для вимови збіги приголосних (*демонстрант, пункт, тембр, циліндр*);

– наявні особливі афіксальні морфеми – характерні префікси та суфікси (***дез****-організація, арбітр-****аж****, ****ре****-організація)*,

– деякі слова не відмінюються (*шосе, рагу, таксі, жалюзі, метро, соло*).

5. Адаптація запозичень у лексичній системі української мови.

Від того, яким чином приходять запозичені слова в мову (усним шляхом, через писемне мовлення, безпосередньо з певної мови чи за посередництвом іншої), залежить характер фонетичного та граматичного оформлення іншомовної лексики. Звичайно тут діє принцип, за яким іншомовні слова підпорядковуються законам фонетичної та граматичної систем української мови.

Так, у давно запозичених словах відбуваються чергування фонем, властиві українській мові: *пап****і****р – пап****е****ру, як****і****р – як****о****ря, таб****і****р – таб****о****ру*. Іншомовні слова приймають закінчення, властиві відповідним українським частинам мови.

Звуки, не властиві сучасній українській мові, або не відомі в староукраїнській, замінюються подібними українськими. Наприклад, староукраїнська мова не мала звука [*ф*], тому перші запозичення з цим або подібним звуком засвоювалися по-різному: *Хома, Юхим*. Звук [*ф*] українська мова засвоїла з пізнішими запозиченнями: *форма, фігура, графіт*. Німецький голосний [*ü*] в одних словах засвоївся як [*і*] (*гільза* – з нім. *Hülse*), а в інших – як [*у*] (*флюгер* – з нім. *Flügel*). Дифтонгічні сполучення **au**, **(eu)** в латинських словах передають сполученнями **ав**, **ау**, **ев**: *автор, аудиторія, евфемізм*. Іншомовні приголосні [*h*] і [*g*] передаються переважно фрикативним звуком [*г*]: *галерея* (італ. *galleria*) і *гармонія* (гр. *harmonia*).

Проте значна частина іншомовної лексики, до якої входять рідковживані назви понять і явищ маловідомих, у своєму фонетичному оформленні і морфологічній будові зберігають виразні ознаки неукраїнських слів: *попурі, сопрано, депо, караоке*.

<u>За ступенем адаптації</u> розрізняють:

- **засвоєння** – іншомовні слова, що вже фактично повністю фонетично й граматично пристосувалися до української мови (*папір, пальто, базар, кавун, чавун, халат, трактор, комбайн*);
- **власне запозичення** – іншомовні слова, у яких процес фонетичного й граматичного пристосування ще не завершився (*тротуар, траулер, ландшафт, боулінг, промоушн*);
- **кальки** – поморфемні переклади слів (т. зв. калькування), буквальний переклад відповідного іншомовного елемента (*часопис* < польськ. *czasopismo; вогнегасник* < рос. *огнетушитель; займенник* < лат. *pronomen*);
- **запозичення значень** – українське слово набуває значення, яке має його іншомовний відповідник (*правий, лівий* на означення політичних уподобань – під впливом французької мови);

- **словотвірні запозичення** – використання іншомовних морфем у складі, зокрема, українських слів (*теле-, відео-, аудіо-, фото-* і под.: ***аудіо****запис,* ***авто****відповідач,* ***ультра****звук,* ***метео****станція,* ***теле****хроніка*);
- **варваризми** – слова з особливо яскравими ознаками іншомовності (*о'кей, мерсі, апріорі* (лат. *a priori* – те, що передує досвіду), *постскриптум* (лат. *post skriptum* – після написаного) тощо);
- **екзотизми** – слова для позначення екзотичних, незвичайних реалій, характерних для інших народів (*кімоно, сакля, аул, харакірі, шериф, міледі*).

Значна частина слів, особливо термінів, які запозичила українська мова, вживаються і в багатьох інших мовах. Це так звані **інтернаціоналізми**, якими спочатку ставали слова, запозичені із старогрецької та латинської мов, пізніше – запозичення з французької, німецької, англійської та інших мов, утворені на ґрунті основ, коренів та афіксів старогрецької та латинської мов. Інтернаціоналізми поширені насамперед у галузі політичної, наукової, технічної, мистецької термінології. До інтернаціоналізмів в українській мові належать такі слова: *авіація, автомат, бактерія, граматика, експедиція, інфекція, культура, медицина, партія, об'єкт, символ, спорт, сцена, театр, універсальний, характер, центр, юстиція* та ін.

6. Культура мовлення і вживання іншомовної лексики.

Надмірне, бездумне вживання іншомовних слів робить мову малозрозумілою, перетворює її на жаргон і, крім того, руйнує її систему, розхитує усталені закони. Тому мова поступово очищає себе від непотрібних запозичень.

Свідоме прагнення не допускати запозичень у мову отримало назву **пуризм** (від лат. *purus* „чистий"). Якщо є дві назви – українська й іншомовна, то перевагу слід надавати українській. Вона завжди зрозуміліша, милозвучніше, легше запам'ятовується. Наприклад, краще сказати *вихідний*, ніж *уїк-енд*; *образ*, ніж *імідж*; *нестача*, ніж *дефіцит*; *відшкодування*, ніж *компенсація*; *відповідник*, ніж *еквівалент*; *поважний*, ніж *респектабельний*; *продовжений*, ніж *пролонгований*.

Щоправда, слід зважати на те, що іншомовне слово і його український відповідник можуть різнитися відтінками чи обсягом значення. Так, коли йдеться про офіційне відвідування, вживають слово *візит*, а не *відвідини*. Різні відтінки значення мають слова *ухвала* і *резолюція*; *вигідний, зручний* і *комфортабельний*.

Крім того, слід пам'ятати, що є чимало іншомовних слів, які не мають точних українських відповідників: *жетон, інститут, ліміт, ломбард, медаль, транспорт, центр* тощо.

Лекція 4

ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА СФЕРАМИ КОМУНІКАТИВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ

План

1. Поняття про активну й пасивну лексику.
2. Історизми та архаїзми, особливості їх побутування.
3. Неологізми загальномовні та індивідуально-авторські (оказіоналізми).
4. Територіальні та соціальні діалектизми.

1. Поняття про активну й пасивну лексику.

Лексична система мови постійно розвивається, змінюється, збагачується, причому лексичні зміни набагато помітніші й інтенсивніші, ніж зміни в інших структурних рівнях мови. Розвиток лексики визначається дією внутрішньомовних чинників (розвитком словотворчих засобів, стилістичними можливостями використання слів, систематичними зв'язками та відношеннями між словами) і змінами в навколишній дійсності. Так, поява нового предмета, явища, поняття, уявлення тощо спричиняє появу в мові нового слова. Паралельно з появою нових слів у мові відбувається й зворотне явище: назви предметів і явищ, що зникають, виходять з ужитку або змінюють своє значення, сферу комунікативного функціонування й набувають нових стилістичних ознак. Цей невпинний процес у розвитку словникового складу мови зумовлює його поділ на дві великі групи: активну і пасивну лексику.

Основний шар словникового складу української мови становить **активна лексика** – це та частина слів сучасної української літературної мови, яка об'єднує у своєму складі лексичні одиниці, особливо часто використовувані в мовленні значної частини мовців. Це слова, що позначають найістотніші для сучасного суспільства реалії, поняття й ситуації. Зазвичай виокремлюють такі **ознаки активної лексики**:

- стилістична нейтральність;
- загальна зрозумілість;
- забезпечення комунікативної функції;
- відсутність територіальних і соціальних обмежень.

Крім цього, існує й таке поняття, як обсяг активного словника окремої людини. Кожній людині притаманний індивідуальний обсяг активної лексики, який визначається її віком, рівнем освіти, культури, соціальним статусом тощо.

Основу активної лексики складають загальновживані слова або широковживані терміни, у яких відсутні ознаки застарілості чи новизни і які

вільно функціонують у різних сферах суспільного життя. Це ядро лексичної системи мови. Так, до активної лексики належать слова *автобус, багато, бджола, вода, готувати, європейський, зелений, іти, квітка, людина, мир, процес, рідний, суспільство, фільтр, школа, якісний* та ін. До загальновживаної (загальнонародної) лексики належать слова, використовувані всіма носіями літературної мови незалежно від будь-яких додаткових соціолінгвістичних умов. Це слова, що позначають предмети побуту в широкому розумінні, необхідні для забезпечення життєдіяльності людей, явища природи, процеси трудової діяльності, економічні, суспільно-політичні, морально-етичні поняття тощо. Загальновживана лексика – це динамічна, рухлива підсистема, яка завжди відкрита для поповнення новими словами.

Іншу частину (кількісно значно меншу) словникового складу української мови займає **пасивна лексика** – маловживані слова, у яких, як правило, наявні ознаки застарілості або новизни і які обмежено функціонують у повсякденному спілкуванні. Це частина лексики, що мало або зовсім не вживається в повсякденному спілкуванні, хоча є зрозумілою для більшості мовців. До пасивної лексики належать історизми, архаїзми, неологізми, а також територіальні та соціальні діалектизми.

2. Історизми та архаїзми, особливості їх побутування.

Серед застарілих слів, які поступово виходять із активного вжитку, виділяють дві основні категорії слів: історизми та архаїзми.

Історизми – це застарілі слова, які вийшли або виходять з ужитку внаслідок зникнення реалій, які вони позначали, наприклад: *зубці, соломаха* (назви страв), *жупан, очіпок, сіряк* (назви одягу), *кописткa, рало, ціп* (назви знарядь праці), *мушкет, ятаган* (назви зброї), *кушнір, лимар, стельмах* (назви професій), *волость, подушне, війт, осавула, пристав, неп, трудодень, челядь* (назви суспільно-політичних утворень, урядових чинів тощо), *аршин, гріш, золотник, лікоть, пуд, шеляг* (назви одиниць виміру).

На прикладі історизмів особливо виразно засвідчується вплив позамовних суспільних чинників на функціонування різних семантичних груп словникового складу української мови. Так, значну з кількісного погляду групу лексичних історизмів становлять слова, що позначають предмети і поняття, пов’язані з такими явищами життя українського народу, як козацтво і Запорізька Січ, наприклад*: курінь, генеральний писар, осавул військовий генеральний* (ад’ютант гетьмана, інспектор військової справи), *сотник, сердюк* (козак-кавалерієць), *компанієць* (козак-піхотинець), *булава, бунчук* (гетьманський знак, який являв собою древко з мідною або позолоченою кулею на верхньому кінці, під якою було закріплене волосся з кінського хвоста)*, шестопер*, або *пірнач* (жезл у

вигляді перистої булави як символ влади полковника). Значні за кількісним складом групи лексичних історизмів становлять слова – назви податків і повинностей, назви грошових одиниць і різних мір (ваги, об'єму, розміру), часових понять, предметів побуту, родинної спорідненості, назви осіб за професійною діяльністю, ремесел, предметів виробництва.

Історизми використовуються в описах минулого, у спогадах про минуле, для відтворення колориту історичної епохи. Серед історизмів виокремлюють слова, що зовсім не вживаються в мовленні (напр., *путря* – страва з неподрібненої ячмінної крупи), та слова, які вживаються в сучасному мовленні зрідка: *булава, віче, гетьман, пуд, свита*. Деякі історизми повертаються до активного словника внаслідок суспільно-політичних змін: *акциз, вінчання, гімназія, ліцей, хрестини*.

Архаїзми (гр. *archaikos* – давній) – це застарілі слова, яки вийшли з ужитку внаслідок витіснення їх більш сучасними синонімами, тобто вони є позначеннями тих предметів і явищ, які існують і в наш час, але мають інші найменування: *базаринка – хабар, бровар – пивовар, голярня – перукарня, длань – долоня, зело – дуже, перст – палець, піїт – поет, поличчя – портрет, ралець – подарунок, рамено – плече, ректи – говорити, чадо – дитина*. Архаїзми, найчастіше старослов'янського походження, вживають у текстах з метою створення певного емоційно-експресивного забарвлення (відтворення колориту епохи або створення урочистості, піднесення), напр.: *Німим* ***отверзуться уста*** (Т. Шевченко). У творах сатирично-викривального змісту архаїзми мають стилістично знижене забарвлення.

Архаїзми поділяють на кілька груп:

1) **власне лексичні** – застарілі слова, витіснені з уживання іншими лексичними одиницями: *десниця* – права рука, *зигзиця* – зозуля, *брань* – битва, *ланіти* – щоки, *оний* – той, *зане, зануж* – тому що, бо;

2) **лексико-словотвірні** – застарілі слова, що відрізняються від сучасних словотвірними елементами: *вой* – воїн, *велій* – великий, *пребути* – бути, *возсіяти* – засіяти, *миса* – миска;

3) **лексико-фонетичні** – застарілі слова, що відрізняються від сучасних фонетичним вираженням: *вольний* – вільний, *вражий* – ворожий, *глас* – голос, *злато* – золото, *піїт* – поет, *ріжниця* – різниця, *шкло* – скло, *сей* – цей, *серебро* – срібло;

4) **морфологічні** – вживання застарілих граматичних форм слів: *тя* – тебе, *висóк, широ́к* – високий, широкий, *стану хвалити* – буду хвалити.

Отже, кожен архаїзм має синонім – сучасний відповідник. У сучасній мові архаїзми використовуються з певними стилістичними настановами, задля створення історичного мовного колориту.

3. Неологізми загальномовні та індивідуально-авторські (оказіоналізми).

Неологізми (гр. *neos* – новий і *logos* – слово) – це нові слова, які з'явилися в словниковому складі української мови недавно або взагалі є тільки одиницями мовлення, і їх новизна усвідомлюється мовцями, напр.: *блог, меседж, нік, екзитпул (екзит-пол), офшор, римейк, провайдер, саундтрек, сервер, тюнінг, чат, промоутер, форс-мажор*. Статус неологізмів відповідні слова зберігають доти, доки вони не стають узуальними, тобто загальновживаними. Неологізми здебільшого виникають у зв'язку з розвитком науки, техніки, технологій (90% неологізмів є термінами), культури, змінами суспільних відношень, економічного життя тощо. Неологізми – це категорія історично змінна. Слово, що з'явилося в мовленні, може або набути поширення і стати фактом мовної системи, або зникнути назавжди. Набагато частіше відбувається другий процес, лише деякі неологізми стають фактами лексичної системи мови. Так, значна кількість сучасних нормативних слів сформувалася і вперше була зафіксована в українських періодичних виданнях кінця XIX – початку XX ст. Показовою з цього погляду є, зокрема, лексико-семантична група назв осіб, напр.: *винахідник, дослідник, представник, прихильник, переселенець, гуртківець, перекладач, споживач, читач, гуморист, україніст, експериментатор, авторка, лікарка, письменниця*. На цей же період припадає виникнення багатьох неологізмів на позначення абстрактних понять, напр.: *промисловість, властивість, незалежність, суспільство, садівництво, пізнання, святкування, демократизація, європеїзація*. Частина неологізмів цього періоду не була засвоєна українською мовою, напр.: *побідник* – переможець, *приклонник* – прихильник, *подорожник* – мандрівник, *промовник* – промовець, *літач* – льотчик, *стипендист* – стипендіат, *винахідчик, винаходець* – винахідник, *деспоцтво* – деспотизм. На початку XX ст. неологізмами в українській мові були лексеми *внутрішній, зовнішній*, у довоєнний час – *колгосп, орденоносець, стахановець*, після війни – *комбайн, космонавт, радіо, телевізор, транзистор*. Вони або вийшли з ужитку разом із реаліями, які позначали (тобто стали історизмами), або втратили новизну і перейшли до активної лексики.

Загальномовні неологізми – це нові слова, що вживаються в різних контекстах і, як правило, з часом втрачають новизну, переходячи до розряду активної лексики. Так, за час незалежності України виникли такі загальномовні неологізми: *державотворення, доленосний, розбудова, СБУ, клонування, бронедвері* та ін.

За способом творення розрізняють такі типи загальномовних неологізмів:

- **морфологічні неологізми** – утворені за допомогою морфологічних способів словотворення (*роздержавлення, мобільник, постлюдина*);

- **семантичні неологізми** – утворені лексико-семантичним способом, тобто внаслідок переосмислення слова (*стільниковий* (який стосується бджолиних комірок із воску для зберігання меду) і *стільниковий* (який стосується спеціального радіотелефонного зв'язку); *зелений* (зеленого кольору) і *зелений* (про політичні вподобання, політичну належність) тощо).

Значна частина неологізмів мають іншомовне походження, наприклад: *іміджмейкер* (спеціаліст із формування образу (іміджу), *копірайтинг* (написання рекламних, презентаційних чи пропагандистських текстів), *тренд* (загальна модна тенденція сезону), *фішинг* (інтернет-шахрайство).

Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) – це нові слова, утворені авторами літературних чи публіцистичних творів із певною стилістичною метою для конкретного випадку, які функціонують лише в певних контекстах. Цій групі неологізмів притаманна експресивність і незвичайність, вони виступають важливим стилістичним засобом увиразнення мовлення. Наприклад: *Вірю* ***яснозорно*** *– за рікою дзвони: сню* ***волосожарно*** (П. Тичина); ***Струнководівчина. Русодівчина. Руходівчина. Теплодівчина*** *в ажурній сукні* (М. Семенко); *А в серці літа – щедрий* ***сонцепад*** (Л. Костенко); *В шовковиці –* ***шовковенятко****. В гаю у стежки –* ***стеженятко****. У хмари в небі –* ***хмаренятко****. В зорі над садом –* ***зоренятко*** *Вже народилось* (М. Вінграновський); *Суха та шибка чи волога У* ***сніголет*** *чи в* ***дощосіч****, Але порожня йде дорога. З гори під гору, з ночі в ніч* (М. Вінграновський); *А сонце,* ***розмурашене*** *роями* ***рудавих*** *ос, чаділо в небесах,* ***додимлюючи*** *мій* ***передкінець*** *життя і сподівання* (В. Стус); *Просто з поля, сонце де палило, ми з тобою увійшли у ліс. Нас* ***зеленотіння*** *обступило, а згори* ***сонцепрозор*** *навис* (П. Тичина).

Деякі оказіональні лексеми, маючи виразне гумористичне забарвлення, підкреслюють комізм зображуваних ситуацій або посилюють ігровий характер розповіді, наприклад: *Баба смалить за борщем Хуртовиною й дощем. Так борщем тим* ***наборщиться****, Що літає наче птиця* (І. Драч); *…****сестра-спересердя*** *(далека від милосердя)* (С. Поваляєва); *Бо прізвище UA обіцяло новації, популяризації, реструктуризації, реприватизації, стабілізації, акції, дотації, нотації, інновації,* ***протикриміналізації, детінізації, антидебілізації, тюрмізації, рукомийникозації****, транзакції, а по всьому – овації! Овації!* (М. Матіос).

Яскрава семантична наповненість оказіоналізмів надає можливість згорнути окремі деталі опису в однослівне найменування, посилюючи водночас його експресивність, наприклад: *Ти давно* ***праосінь*** *нагадуєш мені,* ***Широколанний*** *степ, бліді свічада ставу* (М. Зеров); *Снігами* ***вітровінь*** *поля́* ***відволочила****,* ***Прижовклено*** *збіліла далина – Дніпровими високими очима* ***Дитинносіро*** *глянула весна* (М. Вінграновський).

4. Територіальні та соціальні діалектизми.

З-поміж лексики пасивного вжитку виокремлюють також територіальні та соціальні діалектизми.

Будучи відкритою, динамічною системою, мова, як відомо, реалізується у великій кількості варіантів, зокрема, територіальних та соціальних. **Територіальні діалектизми** – це слова, властиві мовленню людей, які проживають на певній території, наприклад: *когут* (півень), *пательня* (сковорідка), *легінь* (парубок), *заморозник* (холодильник), *ґазда* (господар).

За спостереженнями діалектологів, народні говори продовжують активно функціонувати, істотно впливаючи на літературну мову, унаслідок чого відбувається їх інтенсивна взаємодія. Якщо цей природний процес відбувається за підтримки держави і всього суспільства, зазначає В. Русанівський, то літературна мова розвивається всебічно, задовольняючи всі сфери функціонування суспільства. На процес взаємодії літературної мови і діалектів звертає увагу також В. Чабаненко, який стверджує, що при всій своїй нормативності літературна мова відносно діалектного мовлення не є закритою системою. Вона постійно засвоює живомовні народні елементи, які, стаючи літературно-нормативними, поповнюють арсенал експресивних засобів української літературної мови і розширюють її стилістичні можливості. Саме в мові художньої літератури говірковий елемент часто вперше естетично оцінюється; тому саме в художніх творах здебільшого вперше народжуються такі способи і прийоми стилістичного використання діалектного матеріалу, які з часом стають набутками загальнонародної мови.

Розрізняють такі **типи лексичних діалектизмів**:

❖ **Власне лексичні діалектизми** – слова, що збігаються за значенням із загальновживаними, літературно-нормативними, але відрізняються від них із погляду вираження. Наприклад, слова, уживані для позначення частини буханки хліба, у діалектних лексичних системах української мови мають складну семантичну організацію:

- відламаний довільного розміру шматок хліба: *кус* (*кусок, кусник, кісничок, ку́сман, ку́смет*), *кава́л* (*кавалок, кава́лець, кава́льчик*), *дара́б* (*дара́ба, дара́бка, дара́бчик, дара́бищь*), *бу́кат* (*бу́ката, бука́тка*), *фа́лат* (*фала́ток*);
- відрізаний великий (товстий) шматок хліба: *окра́єць* (*кра́єць*), *скиба, скибка, кус, лу́стка, па́лусток, ба́йда, байду́га, барда́, барду́га, ковирдя́ка, шта́ба, шталю́ба, куб'е́та, зап'я́ток, бужє́ра*;
- відрізаний навскіс до половини хлібини невеликий шматок: *скибка, скиба, кромка, кро́нка, грі́нка, лу́ста, ба́йда, байду́на, па́йка, парте́ка, зап'я́ток, зап'є́сток, кусок, шматок, кусник, окрушок, да́раб, дара́ба, фа́лат, бука́та, окра́єць, лупі́ток, липі́стка, підкі́вка, шайка*;

- відрізаний через усю хлібину плоский великий шматок хліба: *скиба* (*кругла, кругова́я*), *скибка, скибе́ла, о́бертень, обертýха, кро́нка, грінка*;
- перший відрізаний малий шматок хліба: *окраєць (кра́єць, скра́єць, закра́єць, окра́єнець, о́край, окра́йок, скра́вок, кра́їк, закра́йчик, окраю́ха)*, *цілушка (цілу́шок, поцілу́шко, цілу́йка, поцілунок)*, *челю́стка, горбушка, о́сух (осу́шок, всу́шок)*, *сухар, при́ліпка, лі́пчик, о́курка, ски́рка, шкуринка, твердушка, о́крух, окру́шок, кру́щик, кру́мка, спи́лочок, вертушка, потиличник;*
- останній малий шматок, що залишається від хлібини: *послі́док, ві́дліпка, окраєць, скра́йок, кра́їк, о́край*.

❖ **Етнографічні діалектизми** – слова, що називають предмети і явища, поширені лише в певній місцевості, наприклад:

- назви одягу і взуття (південно-східні говори: *керсе́тка* – жіночий одяг без рукавів, *кобеня́к* – верхній одяг з відлогою без рукавів; південно-західні говори: *га́чі* – вовняні або полотняні штани, *крися́ня, клепа́ня* – різновид чоловічого капелюха, *че́рес* – широкий шкіряний пояс);
- назви страв (північні говори: *галага́ни* – вид печива; південно-західні говори: *плачинда* – різновид печива; південно-східні говори: *бала́бухи* – вид печива);
- назви житлових і господарських приміщень і їх частин, знарядь праці, предметів побуту (північні говори: *оде́нок* – настил під копицею або стогом; південно-східні говори: *лампач* – необпалена цегла з домішкою соломи; південно-західні говори: *коли́ба* – пастуший курінь, зимове дерев'яне житло гуцулів-лісорубів),
- назви народних музичних інструментів (південно-західні говори: *трембіта* – духовий музичний інструмент);
- демонологічні назви (південно-західні говори: *а́рідник* – злий дух, старий і злий чарівник, *мольфа́р* – чарівник, злий дух.

Склад етнографічних діалектизмів якнайтісніше пов'язаний із природно-географічними умовами побуту та характером господарської діяльності жителів відповідних районів України.

❖ **Лексико-семантичні (семантичні) діалектизми** – слова, які з погляду вираження збігаються із загальновживаними, але мають інше значення (*вага* – колодязний журавель, *вино* – виноград, *губа* – гриб, *пасіка* – просіка, *хвиля* – гарна літня погода, *берег* – гора, схил гори, *іти* – їхати, *підлий* – поганий).

Діалектна лексика широко вживається в художніх творах як засіб характеристики героїв, як один із мовних засобів створення місцевого колориту (І. Франко, М. Коцюбинський, В. Стефаник, Ю. Федькович, М. Черемшина, О. Маковей, Ю. Винничук, М. Стельмах, М. Матіос та ін.).

Особливе місце в мовному варіюванні посідає соціальна диференціація, безпосередньо пов'язана з функціонально-стилістичною. **Соціально маркована лексика** вже доволі довгий час привертає до себе увагу дослідників. І то не випадково, адже, як слушно зауважив Л. Щерба, "мовне життя вирує головним чином у розмовній мові окремих людських угруповань".

Проблема розмежування типів соціально маркованого мовлення була й залишається актуальною як для лексикологів, так і для стилістів. Існує чимало термінів, які почасти використовують як синонімічні: «арго, арготизм», «жаргон, жаргонізм», «жаргонна (жаргонізована) лексика», «сленг, сленгізм», «соціальний діалект, соціальний діалектизм», «соціолект, соціолектизм» тощо. Із цього приводу Л. Ставицька зауважує, що стосовно арго, жаргонів та сленгу лінгвісти створили свій жаргон, причому, на відміну від носіїв так званої «блатної музики», самі мовознавці розуміють один одного не завжди.

В українському мовознавстві перші теоретичні розробки, присвячені проблемі тлумачення зазначених термінів, з'явилися в 60-80-х рр. XX ст. Значний внесок у вирішення цієї проблеми зробили В. Винник, Д. Ганич, С. Єрмоленко, Т. Ілик, Є. Кротевич, Л. Ставицька. Однак і на сьогодні єдиної думки щодо понять «арго», «жаргон», «сленг» та «соціальний діалект» не вироблено.

Досліджуючи **арго**, учені зазвичай наголошують на тому, що це конспіративна, утаємничена мова, головне призначення якої – це функція конспіративної комунікації. Побутує уявлення про арго як таємну мову малих соціальних груп. Так, в енциклопедії «Українська мова» цей термін подається як «злодійська мова», «мова соціального дна, декласованих та антисоціальних елементів (рекетирів, злодіїв, бомжів, жебраків, картярів-шулерів тощо». Але в будь-якому разі для більшості вчених значення терміна «арго» пов'язане насамперед із т. зв. «герметизацією» словесного спілкування. Відомі злодійське, картярське, лірницьке та жебрацьке арго, напр.: *звонар* (базіка), *ходити на вогник* (обікрасти квартиру, у якій немає господарів), *замочити* (убити) – зі злодійського арго; *ботень* (борщ), *кунсо* (хліб), *ставреники* (вареники) – із лірницького арго.

Жаргон традиційно розуміють як різновид мови, що використовується переважно в усному спілкуванні окремою, відносно стійкою соціальною групою, яка об'єднує людей за ознакою професії (напр., жаргон програмістів), місця в суспільстві (напр, жаргон людей, які перебувають у місцях позбавлення волі), зацікавлень або віку (молодіжний жаргон). Основою появи жаргонізмів, на думку дослідників, є бажання носіїв мови бути дотепними, вразити співрозмовника свіжістю, яскравістю й точністю висловлювання, виділитися за допомогою мови, самоствердитися; а також прагнення показати свою зневагу

або байдужість до предмета розмови, пом'якшити або, навпаки, посилити враження від висловлювання. Деякі лінгвісти не розрізняють терміни «жаргон» і «арго», використовуючи їх як синонімічні. Більшість українських дослідників визначають жаргон як **соціальний діалект**. За С. Єрмоленко, це «соціальний діалект, яким користуються мовці, об'єднані спільними інтересами, захопленнями, професією, віком, ситуацією». В. Винник визначає жаргон як соціальний діалект, що відрізняється від загальнонародної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до загального вжитку, та фразеології, напр.: *мороз* (напускна, демонстративна байдужість), *бути на морозі* (демонстративно виражати байдужість), *москаль* (автомобіль «Москвич»), *мочалка* (дівчина легкої поведінки), *мочилово* (сильна бійка),

Сленг зазвичай тлумачать як слова і вирази, які використовуються особами окремих професій або соціальних прошарків. У «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» за редакцією С. Єрмоленко сленг пояснюється як варіант професійної мови, що використовується у спілкуванні людей різних вікових груп, професій, соціальних прошарків. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» визначає сленг як розмовний варіант професійної мови, тобто жаргон, або як жаргонні слова і вислови, властиві мовленню людей певних професій чи соціальних кіл. Отже, у ряді джерел термін «сленг» використовується на позначення тієї ж групи лексики, яку зазвичай позначають терміном «жаргон», відмінність полягає в етимології самого терміна, сленг – це англійське запозичення, жаргон – французьке.

У деяких дослідженнях усі зазначені поняття об'єднані більш загальним терміном «**соціальний діалект**» («**соціолект**»), яким прийнято позначати сукупність мовних особливостей, властивих певній соціальній групі – професійній, становій, віковій тощо. На думку Л. Ставицької, соціальний діалект закріплюється за певною групою (відповідно, мова цієї групи носить назву соціолект), для якої він є повсякденним основним засобом комунікації. Як зазначає О. Селіванова, термін «соціолект» уведено в науковий обіг задля уникнення багатозначності термінів «арго», «жаргон», «сленг». У розумінні дослідниці соціолект – це соціально марковані лексеми та словосполуки певної суспільної групи (професійної, вікової тощо) у межах національної мови; це «додаткова лексична система для певних форм мовного існування, що представляє паралельну експресивно-оцінну, найчастіше стилістично знижену синонімію позначень загальномовних понять і належить певній соціальній субкультурі», наприклад: *влетіти* (потрапити в халепу), *замахатися* (втомитися), *западло* (пастка, підставна, неприємна ситуація), *запарений* (втомлений, виснажений, змучений), *клеїти* (загравати), *клешня* (рука), *маруха* (маршрутне таксі), *конса* (консерваторія), *симфа* (симфонічний оркестр).

Лекція 5

ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА СТИЛІСТИЧНИМИ ОЗНАКАМИ

План

1. Стилістична диференціація лексики.
2. Суспільно-політична та офіційно-ділова лексика.
3. Науково-термінологічна і виробничо-професійна лексика.
4. Розмовно-просторічна лексика.
5. Інші типи емоційно (експресивно) забарвленої лексики.
6. Проблема мовного суржику.

1. Стилістична диференціація лексики.

Сучасна українська літературна мова має систему розвинених функціональних стилів – різновидів літературної мови, які визначаються сферами її функціонування і характеризуються особливостями у виборі, поєднанні й організації системи мовних засобів у зв'язку з метою і змістом спілкування. Кожен із стилів характеризується насамперед певною системою лексичних засобів: існує значна група слів, які закріплені у своєму вживанні за тим чи іншим функціональним стилем. Це дає підстави класифікувати лексику зі стилістичного погляду.

Єдиного усталеного погляду на проблему стилістичної диференціації лексичного складу мови немає. До питання поділу лексики на різні стилістичні шари вчені підходять із різних позицій. У ряді праць українських дослідників аналізуються всі можливі лексичні шари на тлі загальновживаної лексики, яку зазвичай називають **міжстильовою**. Такими є класифікації, запропоновані, зокрема, Л. Булаховським, І. Чередниченком, О. Пономаревим, у яких на противагу лексиці, що не має спеціального функціонально-стилістичного забарвлення й уживається в усіх стилях мови, виокремлюється **стилістично забарвлена (маркована) лексика**, або ж лексика вузького стилістичного призначення – термінологічна, суспільно-політична, виробничо-професійна, розмовна, просторічна, книжна лексика, територіальні та соціальні діалектизми тощо.

Інші вчені (зокрема, Г. Їжакевич, Н. Грипас, І. Ющук та ін.), зважаючи на наявність емоційно-експресивного забарвлення в багатьох стилістично маркованих словах, розрізняють два класи стилістично маркованої лексики: слова з функціонально-стильовим забарвленням, які, проте, є експресивно нейтральними, та лексеми з експресивно-стилістичним (емоційно-стилістичним)

забарвленням (урочиста, піднесена лексика й, навпаки, розмовно-просторічна, вульгарна тощо).

Також існує погляд, згідно з яким стилістично забарвлену (марковану) лексику розподіляють за функціональними стилями. На цій підставі розрізняють лексику розмовного, публіцистичного, художнього, наукового, офіційно-ділового та конфесійного стилів.

Крім цього, стилістично забарвлену лексику прийнято поділяти на **книжну лексику «високого» стилю** та **лексику «низького» стилю** (або, за визначенням І. Ющука, піднесеного та зниженого плану). Книжна лексика властива писемній формі літературної мови. Цей лексичний шар активно використовується в ряді функціональних стилів писемного вияву літературної мови – науковому, публіцистичному, офіційно-діловому та художньому. Однак чітко визначеної, сталої межі між книжними словами і загальновживаними не існує, тому термін «книжна лексика» певною мірою умовний, оскільки вказує лише на переважання певних слів у функціональних стилях писемної, книжної форми літературної мови. Зазвичай термін «книжна лексика», або «лексика високого стилю», вживають стосовно суспільно-політичної, науково-термінологічної та поетичної лексики. До лексики «низького» стилю належить розмовно-просторічна, фамільярна, вульгаризована лексика тощо.

2. Суспільно-політична та офіційно-ділова лексика.

Суспільно-політична лексика постійно перебуває в колі зацікавлень лінгвістів, оскільки становить ту частину словника, яка особливо гостро реагує на зміни, що відбуваються у світі реалій. Загальноприйнятим є погляд, згідно з яким до категорії **суспільно-політичної лексики** входять слова, що стосуються політики, економіки, різних аспектів суспільного життя, проблем державного будівництва, функціонування державних і громадських інституцій тощо. Але в позиціях учених стосовно природи названого лексичного шару все ж спостерігаються деякі відмінності, що можна пояснити нечіткістю визначення меж суспільно-політичної лексики, яка тісно пов’язана з термінологією таких наук, як політологія, соціологія, право, філософія тощо.

Український дослідник суспільно-політичної лексики А. Бурячок, надаючи перевагу терміну «**соціально-політична лексика**», розуміє під цим поняттям ту частину словника, яку складають назви понять зі сфери соціально-політичного життя, тобто в основному з галузі політичної, політико-економічної та почасти державно-адміністративної, юридичної, військової, загальноісторичної, які семантично тісно пов’язані з політико-ідеологічним життям і діяльністю суспільства. За спостереженнями дослідника, усю соціально-політичну лексику української мови можна поділити на такі **тематичні групи**:

- лексика, пов'язана з соціально-державним ладом та історією різних країн (*монархія, імперія, республіка, анархія, монархіст, республіканець*);
- лексика міжнародних відносин (*автономія, нейтралітет, анексія*);
- загальна політична та політико-економічна термінологія (*держава, власність, експлуатація, демократія, репресії*);
- політико-філософська термінологія (*світогляд, діалектика, суспільство*);
- політико-юридична термінологія (*правовий, громадянство, конституція, закон*);
- загальна військова лексика (*мобілізація, контрнаступ, дивізія, полк*);
- давня соціально-політична лексика (*гетьманщина, князівство, козацтво, отаманщина*).

Як бачимо, поняття соціально-політичної лексики вчений співвідносить передусім із термінологією, яка стосується різних аспектів життя і діяльності суспільства. Хоча Г. Їжакевич стверджує, що у зв'язку з тим, що багато суспільно-політичних термінів поступово входить до складу загальновживаної лексики, між цими двома лексичними групами визначити якусь чітку межу, що їх розділяє, дуже важко, а то й зовсім неможливо. Як зауважує дослідниця, семантично споріднена з суспільно-політичною лексикою, хоч і характеризується більш відчутною термінологізацією, та частина словника, яка позначає спеціальні поняття зі сфери різних суспільних наук; це такі різновиди термінології, як: економічна, філософська, логічна, психологічна, педагогічна, історична, юридична, дипломатична, фінансова, офіційно-ділова. До власне ж суспільно-політичної термінологічної лексики Г. Їжакевич відносять слова на зразок: *влада, вибори, депутат, делегат, лібералізм, громадянин* тощо.

Слід зазначити, що в мовознавчій літературі паралельно використовують обидва терміни – «суспільно-політична лексика» і «суспільно-політична термінологія», причому одні дослідники розглядають їх як абсолютні синоніми, інші вважають, що суспільно-політична термінологія становить лише частину суспільно-політичної лексики як поняття значно ширшого. Очевидно, другий погляд більш переконливий, оскільки враховує ті відмінності, що простежуються між термінами й загальновживаними словами суспільно-політичної тематики. Необхідно враховувати також те, що суспільно-політична лексика – це відкрита система, яка постійно поповнюється одиницями інших лексичних розрядів, отже, елементи різних мовних підсистем, зокрема й загальновживана лексика, можуть позначати поняття суспільно-політичного характеру. Отже, **суспільно-політична лексика** – це та частина словникового складу мови, яка містить назви понять із різних сфер суспільно-політичного життя, передусім із політичної, економічної, державно-адміністративної та юридичної галузей.

Офіційно-ділова лексика використовується в офіційно-діловому спілкуванні. Це слова однозначні, позбавлені емоційно-стилістичного забарвлення: *постанова, наказ, реєстрація, довідка, протокол, скарга, поручитель*. Крім специфічних слів, у ділових паперах побутують незвичні для інших стилів мови сталі звороти, шаблонні словосполучення або канцелярські штампи: *на підставі рішення...; за звітний період...; виходячи з того, що...; спираючись на ухвалу...; взяти до уваги; вдаватися до заходів; подати на розгляд; висловлювати бажання; підтримувати думку* тощо.

3. Науково-термінологічна і виробничо-технічна лексика.

У словниковому складі української літературної мови вагома роль належить науково-термінологічній лексиці, кількість якої з розвитком науки і техніки постійно зростає. У лексикології терміном «**науково-термінологічна лексика**» прийнято називати спеціальні слова́, що використовуються для точного вираження поняття з якої-небудь галузі знання – науки, техніки, виробництва, мистецтва тощо, напр.: *молекула, протон, аорта, пальпація, собівартість, девальвація, партитура, скерцо, суфікс, флексія*. Інколи з цією метою використовуються термінологічні словосполучення, напр.: *складнопідрядне речення, додана вартість, ратифікаційна грамота*.

Отже, **термін** – це слово або словосполучення, що позначає спеціальне поняття з якої-небудь галузі знань – науки, техніки,економіки, суспільно-політичного життя, мистецтва тощо.

Науково-термінологічну лексику поділяють на два різновиди:

- **загальнонаукова термінологія** – вживається в багатьох галузях науки: *експеримент, синтез, категорія, доказовість, порівняння, аксіома, теорія, парадокс*);
- **галузева (спеціальна) термінологія** – вживається тільки в окремій галузі науки: *фонема, асиміляція, словозміна, словосполучення, складне речення* (мовознавча), *сюжет, композиція, жанр, поема, ямб* (літературознавча), *асоціація, пам'ять, уява, самосвідомість, інтуїція* (психологічна), *виховання, дидактика, форма навчання, оцінка* (педагогічна), *матерія, світогляд, діалектика, ідеалізм* (філософська), *товар, засоби виробництва, експорт, маркетинг* (економічна), *комаха, личинка, орнітологія, мутація* (зоологічна) тощо.

Терміни, що позначають поняття окремих конкретних галузей науки або техніки, об'єднуються у спеціальні **термінологічні системи**, напр.: мовознавча, літературознавча, математична, фізична, хімічна, ботанічна, зоологічна, кібернетична, медична, філософська, етнографічна, архітектурна, музикознавча, спортивна та ін.

Принцип системної організації особливо показовий у тих випадках, коли один і той самий термін входить до складу різних термінологій, унаслідок чого виникає **міжтермінологічна омонімія**, напр.: *редукція* (лат. reduction – відсування назад, повернення до попереднього стану): 1) хімічний термін – відновлення, процес, протилежний окисленню; 2) біологічний термін – зменшення, спрощення або зникнення органа, пов'язане з втратою його функцій у процесі еволюції організмів (напр., очей у печерних тварин); 3) економічний термін – зменшення біржового курсу цінних паперів або біржових цін; 4) мовознавчий термін – нечітка вимова або втрата голосних звуків у певних позиціях; 5) філософський термін – методологічний прийом зведення будь-яких даних, структури, об'єкта до простіших, вихідних засад. У кожній із зазначених галузевих термінологічних систем наведений термін може бути лише однозначним.

Терміни можуть вступати в синонімічні відношення, у результаті чого виникає **термінологічна синонімія**, напр.: *закінчення – флексія, однозначність – моносемія, багатозначність – полісемія, офтальмолог – окуліст, лор – отоларинголог, пневмонія – запалення легень*.

Із термінологічною лексикою пов'язані два важливі лексико-семантичні процеси – термінологізація і детермінологізація. **Термінологізація** – це сукупність мовних процесів, у результаті реалізації яких формуються конкретні слова – терміни, що належать до відповідних часткових термінологічних систем. Існують такі основні **способи термінологізації**:

- використання для позначення наукового поняття загальновживаного слова, внаслідок чого воно термінологізується й переходить до розряду лексики обмеженого вживання, напр.: *сторона – сторона (трикутника), вершина – вершина (трикутника), коло – коло (геометрична фігура), біль – біль (медичний термін), гора – гора (термін фізичної географії)*;
- термінологічна деривація, тобто використання засобів словотвору, характерних для укр. мови, напр.: *провід**ність**, **над**провідність, кровообіг, **ультра**промені, **мікро**організм, **гіпер**функція, **анти**тіла, **термо**стійкість, **мета**мова, **лінгво**географія*; адаптація термінів-слів іншомовного походження, переважна більшість яких належить до лексичних інтернаціоналізмів: *абревіатура, дифтонг, контекст, номінація, парадигма, тембр, узус, фонема*.

Детермінологізація – це процес, протилежний термінологізації. Унаслідок цього процесу будь-який термін може стати загальновживаним словом. Розрізняють дві **стадії детермінологізації**:

1) уподібнення терміна до загальновживаних слів у зв'язку з активним використанням його поза межами спеціальної термінологічної системи, зокрема в текстах ЗМІ;

2) розвиток нових значень відповідного слова на основі метафоричного вживання.

Загальновідомо, що функціонування науково-термінологічної лексики не обмежується сферами наукових досліджень. Особливістю нашого часу є те, що окремі групи слів термінологічної лексики швидко стають широко та активно вживаними в багатьох сферах життєдіяльності суспільства. За рахунок науково-термінологічної лексики збагачується загальновживана лексика: сьогодні загальновживаними стали, наприклад, слова *операція, ангіна, аспірин, гіпертонія* (з медичної термінології), *експрес, купе, електровоз, провідник* (із залізничної), *захист, оборона, тактика* (з військової).

Виробничо-професійна лексика складається зі слів, які називають поняття, пов'язані з виробництвом. До власне професійної лексики належать слова, вживані групами осіб на позначення предметів і понять, які безпосередньо пов'язані з їх професійною діяльністю або родом занять. Цьому шару лексики властивий високий ступінь диференціації у називанні знарядь і засобів виробництва, продуктів виробництва та їх складових частин, деталей, різних дій, процесів і супровідних умов, пов'язаних із тією або іншою сферою діяльності. Вузькопрофесійна лексика не набуває значного поширення в літературній мові. Водночас вона має потенційні можливості для термінологізації.

Кожна галузь виробництва характеризується своїм набором специфічних слів і виразів, напр.: *прокатний стан, доменна піч, мартен, розлив* (металургійна), *шахта, штрек, вагонетка, горизонт, вугільний пласт* (шахтарська), *теплиця, фермер, сівба, боронування, культиватор, комбайн* (сільськогосподарська) тощо. Є також слова, які вживаються в усіх або більшості галузей (*директор, бухгалтер, відділ, сектор, план, зміна, режим праці, новатор*).

Виробничо-професійна лексика збагачує загальновживану: *атомна енергія, газопровід, телефонувати* та ін. Слова чи мовні звороти, властиві мовленню людей певної галузі виробництва, певного професійного середовища, називаються **професіоналізмами**, напр.: *архівація, форматування, сканер, принтер, папка, ярлик, вірус* (із мовлення програмістів, операторів ЕОМ). Професіоналізми, використані в художніх творах, є одним із засобів характеристики дійових осіб.

4. Розмовно-просторічна лексика.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях явище розмовної мови вивчається переважно у двох аспектах: 1) із погляду стилістичної диференціації розмовної мови в межах загальнонародної – її поділ на розмовне мовлення літературної форми національної мови і некодифіковані форми розмовної мови (вульгаризми,

діалектизми, жаргонізми і т. ін.); 2) із погляду ситуативно-комунікативних особливостей функціонування розмовної мови.

Термін "просторіччя" в сучасному мовознавстві має два значення: 1) позалітературна лексика загальнонародної мови (не обов'язково з емоційно-оцінними конотаціями); 2) згрубіла, вульгаризована лексика на межі літературної мови або й взагалі поза її межами.

В українській стилістиці й лексикології поняття розмовної, зокрема просторічної, лексики трактується по-різному. Деякі дослідники, наприклад, С. Левченко та А. Бурячок оминають термін «просторіччя», зараховуючи лексику такого типу до **розмовної** та, відповідно, позначаючи її ремарками *розмовне*, *розмовно-знижене*, *фамільярне* або *вульгарне*, напр.:. *телепень, роззява, грюкнути, мордяка, плентатися*. Немає позначки *прост.* (просторічне) і в найповнішому на сьогодні зібранні української лексики – "Словнику української мови" в 11-ти томах; слова розмовного шару позначаються тут переважно ремарками *розм*. або *розм., рідко*, а якщо слово містить додаткові стилістичні відтінки, то, залежно від емоційного забарвлення, воно може мати такі позначки: *зневажл.*, *ірон.*, *жарт.*, *лайл.*, *вульг.*, *фам.,*напр.: *кобила – перен., вульг.* – висока на зріст огрядна жінка.

Л. Коробчинська однією з перших в українському мовознавстві висловила думку, що розмовна лексика у словниках української мови паспортизується неточно. Щоб уникнути цього, дослідниця запропонувала виділяти зі складу розмовної лексики просторічні слова, виокремлюючи таким чином у розмовній мові: а) розмовну лексику, що є складовим елементом літературної мови, а саме її усної форми; вживання цієї лексики в писемній мові створює стиль розмовний; б) просторічну, яка стоїть на межі літературної мови, окремими елементами проникаючи в неї, іншими – залишаючись далеко поза її межами. Розвиваючи цю концепцію, ряд дослідників (І. Чередниченко, А. Коваль, О. Пономарів та ін.) користуються терміном «**просторіччя**» «**просторічна лексика**»), відмежовуючи цей клас слів від літературної розмовної лексики й зараховуючи до його складу мовні одиниці, що в основній своїй масі перебувають на межі літературного вжитку, а то й виходять за цю межу і часом надають мовленню зневажливо-іронічного забарвлення – це слова з різко зниженим експресивним забарвленням, слова, перекручені з погляду граматичних норм і т. ін., напр.: *мармиза, дохтор, директорша*. До складу ж розмовної літературної лексики відносять слова, що, перебуваючи в межах літературної внормованої мови, надають мовленню розмовного характеру, напр.: *базікати, чмокнути, чудило*. Схожої позиції дотримується Б. Коваленко, розрізняючи розмовно-літературну лексику та розмовно-нелітературну і зараховуючи до останньої просторічну, вульгарну, лайливу, жаргонну, діалектну лексику й позанормативні запозичення.

Інші мовознавці (М. Жовтобрюх, Г. Їжакевич, А. Грищенко) об'єднують поняття розмовної та просторічної лексики в одну термінологічну сполуку "**розмовно-просторічна лексика**", до якої відносять слова з додатковим стилістичним навантаженням, що надає їх значенню іронічних, жартівливих, фамільярних та інших відтінків . За твердженням деяких учених, чіткої межі між власне розмовною лексикою і просторіччям немає.

Зазвичай виокремлюють такі **ознаки розмовно-просторічної лексики**:

- певна стилістична зниженість (переважно це наявність емоційних та експресивних конотацій пейоративного характеру);
- відносна ненормативність (відмежовує розмовно-просторічну лексику від літературного різновиду розмовного мовлення);
- загальнопоширеність (відрізняє цей пласт лексики від територіальних і соціальних діалектів та індивідуальних «неправильностей» мовлення).

Межі між деякими розмовно-просторічними лексемами і соціальними діалектизмами бувають досить хиткі, що інколи ускладнює диференціацію слів за ознакою належності до певного типу стилістично маркованої лексики. Деякі лексеми фіксуються і в словниках жаргонної (сленгової) лексики як соціально марковані, і в загальномовних словниках як розмовні, фамільярні, зневажливі чи лайливі. Наприклад, слова *братан, падло*, тлумачення яких, подають загальномовні словники, знаходимо також і в словниках сленгової лексики: *братан, братуха* – звернення до друга або доброго знайомого; *падло, падлюка* – погана, підла людина.

Склад розмовно-просторічної лексики поповнюється словами, які у прямому значенні не є лайливими (напр., *корова, коза, цап* – назви тварини, *сука* – самиця свійського собаки, *падло* – трупи тварин і т. ін.), але за певних обставин, у певній комунікативній ситуації набувають вульгаризованого забарвлення і звучать як образливі прізвиська, лайливі звертання, грубі назви осіб. У тлумачних словниках подібні лексеми подаються з позначками *перен.* (переносне значення), *розм.* або *перен., вульг.* (вульгарне): *коза – перен., розм.* Жвава рухлива дівчинка.

Деякі загальновживані слова, які своїм прямим значенням пов'язані з діями тварин (напр., *заржати, брикатися, гавкати, скиглити*), при переносному вживанні набувають додаткових експресивних відтінків і служать засобом стилістично зниженої характеристики поведінки людей.

5. Інші типи емоційно (експресивно) забарвленої лексики.

Експресивно (емоційно) забарвлена лексика – це слова зі стилістично-оцінним компонентом значення. Називаючи відповідні поняття, вони виражають

ставлення мовця до названого і надають мовленню виразності, образності, емоційного забарвлення.

Зазвичай у межах експресивно забарвленої лексики виокремлюють, з одного боку, піднесену книжну лексику, а з іншого – лексику стилістично знижену: розмовно-просторічну, вульгарну та власне лайливу, ненормативну (інвективну, обсценну).

Піднесена книжна лексика використовується переважно в художньому стилі мови з метою надання художнім творам піднесеності, образності, емоційності та експресивності; серед неї значна кількість **старослов'янізмів** (*вітчизна, велич, поборник, глава, праведний, священний, златоглавий, воздвигнути, достойний*) та **поетизмів** (*відлуння, виднокрай, ладо, живодайний, осяйний, зоріти, сизокрилий, квітнути, линути*).

За способом вираження емоційності, образності експресивно забарвлена лексика утворює дві групи слів:

- слова, які містять емоційний компонент у своєму лексичному значенні (*милий, кохати, щастя, туга, горе, журливий, величавий, благодатний, бридкий)*;
- слова, емоційне звучання яких досягається за допомогою спеціальних суфіксів (пестливих або згрубілих) (*тат**очк**о, дівчин**оньк**а, гай**очок**, ріднес**еньк**ий, пит**оньк**и; чолов'**яга**, пис**ак**а, стар**езн**ий, баб**ище**, вітр**юган***).

Експресію виражають слова, вжиті в переносному значенні (***золото** душі людської, лежить **колодою***).

До стилістично зниженої лексики, крім розмовно-просторічних слів, належать також соціальні діалектизми, вульгаризована лексика, а також власне лайлива, яка в лінгвістичних працях отримала назву «**інвективна**» (заборонена), або «**обсценна**» лексика.

За свідченням лінгвістів, мовні процеси кінця XX – початку XXI ст. характеризуються посиленням ролі ненормативних, неформальних елементів у мовленні. Це виявляється не лише в зростанні ненормативності розмовно-побутового мовлення, а й у проникненні нелітературних лексичних одиниць (розмовно-просторічних лексем, діалектизмів, сленгізмів, жаргонізмів, вульгаризмів тощо) у мову художньої літератури. Дискурс художньої літератури, зі свого боку, віддзеркалює ту лексику, яка, за влучним зауваженням Л. Ставицької, актуалізується в певну епоху в певному національному культурному континуумі: через стилізацію мови різних соціальних прошарків, усно-розмовної практики соціуму, введення відповідного лексикону до авторської мови тощо.

Тенденції до посилення ролі зазначених елементів у художньому мовленні викликають як різко негативну оцінку, так і зацікавлення цим питанням, прагнення глибше осягнути лінгвістичну сутність та культурне коріння такого

явища. Одні лінгвісти оцінюють його прихильно, убачаючи в ньому невичерпний мовотворчий потенціал (Л. Ставицька, Т. Кондратюк); інші заперечують, вказуючи на стилістично знижені конотації названих мовних елементів (Л. Масенко). Попри різновекторність суджень стосовно нелітературної лексики, абсолютно очевидним є те, що перед нами лексичний шар, який виводить дослідника далеко за межі філологічної проблематики; ідеться насамперед про питання морально-етичної цензури в суспільстві та естетичної цензури окремого індивіда. І хоч просторіччя, сленг, жаргон та власне вульгаризована, обсценна лексика репрезентують мову не з «парадного», так би мовити, боку, але це жива мовна стихія, що матеріалізує глибинні структури суспільної свідомості; із цього приводу доречно згадати твердження В. фон Гумбольдта про те, що мова є «ієрогліфами, у які людина вкладає світ та свою уяву». Тому завдання лінгвіста полягає в тому, аби не затаврувати той чи той лінгвістичний феномен як негатив, а зрозуміти, що стоїть за мовним знаком і задля чого він використовується в мовленні. Адже при категоричному запереченні нелітературних мовних елементів створюється небезпечна для розвитку мови ситуація: надмірне прагнення очистити мову від зайвого, непотрібного «може знищити все живе – і це не завжди мовний бур'ян. <...> У мові повинно бути все: від літературного ядра до крайнього розмовного марґінесу. Інакше рух мови виключно до ядра призведе до її згортання» (Т. Кондратюк – укладачка «Словника сучасного українського сленгу»).

Доволі активно стилістично знижена лексика вживається в текстах сучасної художньої літератури. Одним із найважливіших чинників, який зумовлює вживання авторами нелітературної лексики, є прагнення епатажного вербального самовираження, зорієнтоване на те, щоб здивувати адресата нестандартністю та скандальною епатажністю мовлення, викликаючи цим певну емоційну реакцію – здивування, збентеженість, шок, обурення, відразу тощо. Використання в художніх текстах лексичних одиниць, які традиційно сприймаються як ненормативні, для багатьох сучасних письменників є узвичаєною мовленнєвою практикою. Це сприяє тому, що в текстах сучасної української літератури стилістично знижена лексика активно функціонує не лише в мовленні персонажів, але й в авторському мовленні також, що значно розширює виражальні можливості ненормативних лексичних елементів у межах художніх текстів. Наприклад:

Йду по вулиці ***звіздато****,*
Це тому, що я – ***звізда****,*
Кажуть, це у всіх проходить,
Та у мене – ***навсігда****…*

(Євген Манженко-Сталкер)

6. Проблема мовного суржику.

Масове проникнення елементів російської мови в структуру української завдяки тривалому їх контактуванню породило **явище українсько-російського мовного суржику** – гібридне українсько-російське мовлення, або мішану «субмову», яка поступово стала засобом щоденного побутового спілкування багатьох українців, напр.: *гололь́од* (ожеледиця), *насморк* (нежить), *здача* (у магазині – решта), *обої* (шпалери), *жених* (наречений), *жа́лоба* (скарга), *духи* (парфуми), *калітка* (хвіртка), *отпуск* (відпустка), *буси* (намисто), *дурдом* (божевільня), *пещера* (печера), *плед* (укривало), *роддом* (пологовий будинок), *одіяло* (ковдра), *заказ* (замовлення), *жаркоє* (печеня), *кладовка* (комірка).

У мовознавчій літературі суржик кваліфікують по-різному. У більшості досліджень спостерігається тенденція розглядати це мовне явище як одну з форм українського просторіччя. В енциклопедії «Українська мова» зазначено: «Уживається переважно щодо українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (унаслідок українсько-російської інтерференції) російськими елементами».

Л. Масенко розглядає суржик як специфічну форму побутування мови в Україні, поява якої спричинена прагненням носіїв української сільської говірки, або й літературного стандарту, пристосуватися до російськомовного міського середовища. На думку дослідниці, ця «безладна мовна суміш» утворюється через стихійне засвоєння російської мови при безпосередніх контактах з її носіями внаслідок хаотичного заповнення зруйнованих ланок структури української мови елементами поверхово засвоєної російської.

Говорячи про суржик, неможливо уникнути оцінок цього явища. Оцінка цього лінгвістичного феномена відзначається неоднозначністю поглядів. Дехто вважає, що «краще суржик, аніж російська», тому потрібно боротися не з суржиком, а за перехід на суржик російськомовних. Однак більшість дослідників, характеризуючи суржик, дають негативну оцінку цьому явищу. Наприклад, для А. Погрібного це «химерія», яка, з одного боку, засмічує, руйнує нашу мову, але з іншого – служить ніби щитом, який боронить її від остаточного нищення. Схожу думку висловлює Л. Ставицька, зауважуючи, що попри довготривалий і потужний тиск із боку російської мови українська в цьому гібриді все ж збереглася, хай і у спотвореному вигляді.

На думку В. Явір, носії суржику не володіють у повному обсязі жодною з мов – ні російською, ні українською, оскільки засвоюють мови на рівні мішанки з обох мов, яка руйнує українську мову зсередини. О. Тараненко зазначає, що масове проникнення цього мовного явища є деструктивним як для подальшої долі української мови, так і для її носіїв, які, не можуть у досить багатьох ситуаціях публічного спілкування не відчувати своєї неповноцінності.

Лекція 6

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ЯК ТИП МОВНОЇ ОДИНИЦІ

План

1. Предмет і завдання фразеології.
2. Питання про межі фразеології.
3. Фразеологізм у системі мовних одиниць.
4. Ознаки фразеологізмів.

1. Предмет і завдання фразеології.

У нашій мові вживається багато своєрідних усталених зворотів, які, подібно до слів, становлять собою семантично цілісні, неподільні й відтворювані одиниці, але за будовою вони є складними утвореннями, подібними до синтаксичних одиниць – словосполучень і речень, наприклад: *байдики бити* (ледарювати), *глек розбити* (посваритися), *за ніс водити* (обманювати), *кирпу гнути* (гордовито триматися, бути чванливим, гонористим), *теревені правити* (говорити дурниці; займатися пустою балаканиною), *вийти сухим із води* (уникнути відповідальності, покарання); *вилити душу* (висловлювати, виявляти почуття, переживання), *крутитися на язиці* (дуже хочеться сказати щось, запитати про кого- або що-небудь), *по самі вуха* (дуже сильно, цілком, зовсім). Подібні звороти в лінгвістиці прийнято називати фразеологізмами, або фразеологічними зворотами.

Фразеологізм – лексико-граматична єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, але неподільна лексично, стійка у своєму складі й структурі, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мові. Фразеологізми звичайно характеризуються метафоричністю та образністю. Ці мовні одиниці вивчає спеціальна лінгвістична дисципліна – фразеологія.

Фразеологія – розділ мовознавства, що вивчає фразеологічний склад мови в його сучасному стані та історичному розвитку. Цим терміном також позначають сукупність фразеологічних одиниць мови. **Предметом фразеології** є дослідження природи фразеологізмів і їх характерних ознак, а також вияв закономірностей функціонування їх у мовленні.

Фразеологія – порівняно молода лінгвістична дисципліна, основні поняття, обсяг проблематики та об’єкт вивчення якої ще остаточно не визначені. Це пояснюється передусім великою функціональною, семантичною і структурною різноманітністю тих одиниць, що сприймаються як стійкі сполуки слів. Ідею про необхідність створення фразеології як самостійного розділу лінгвістичної науки

в радянському мовознавстві обґрунтував у 20-х рр. XX ст. Є. Поливанов. Розвиток фразеологічних студій на Україні пов'язаний з іменами Л. Булаховського, П. Горецького, І. Чередниченка, П. Плюща, Л. Скрипник, В. Ужченка, Ю. Прадіда та ін.

У 50-х рр. увага приділялась питанням подібності й відмінності фразеологізму і слова, фразеологізму і словосполучення; проблематика фразеології в основному обмежувалася з'ясуванням критеріїв фразеологічності та уточненням основ класифікації фразеологізмів.

З кінця 50-х рр. намітилася тенденція системного підходу до проблем фразеології, розробляються питання, пов'язані з описом структурно-семантичної організації фразеологічних одиниць.

У 60-ті рр. інтенсивно розробляються власне фразеологічні методи дослідження об'єктів фразеології, також детально вивчається системна впорядкованість фразеологічного складу, його історичний розвиток. Особлива увага приділяється порівняльно-типологічному вивченню фразеологічного складу, розробці опису фразеологізмів у словниках.

Основні **завдання фразеології** такі:

- вивчення специфіки фразеологізмів як знаків вторинної номінації, де образ словосполучення, його первинна мотивація переносяться на нову (іншу) ситуацію; через те фразеологізмам притаманна образність: *Йому цей капелюх не потрібен – Йому цей капелюх так потрібен, як рибі зонтик (як корові сідло, як п'яте колесо до воза)* – при використанні цих фразеологізмів разом із значенням непотрібності на поверхню спливає яскрава внутрішня форма (образ) цих знаків;
- виокремлення визначальних розрізнювальних ознак, що в сукупності характеризують фразеологізм як окрему одиницю мови;
- встановлення співвідношення між фразеологізмами та іншими мовними одиницями – словами, словосполученнями, реченнями;
- різноаспектна класифікація фразеологізмів (визначення семантичних, структурно-граматичних та інших типів);
- дослідження джерел поповнення і законів розвитку фразеології;
- дослідження форм реалізації фразеологізмів у мовленні, природи модифікацій (видозмін) та обмеження модифікацій фразеологізмів;
- вивчення системних зв'язків між фразеологізмами і між фразеологізмами та іншими одиницями мови;
- розробка принципів виділення фразеологічних одиниць;
- вивчення первинних, вихідних форм і значень фразеологізмів, визначення їх джерел, виявлення сфер їх використання в різні історичні епохи існування мови;
- дослідження національно-мовної своєрідності фразеологізмів.

2. Питання про межі фразеології.

Серед мовознавців поки що немає єдиної думки, які мовні утворення слід зараховувати до фразеологізмів. Фразеологічні одиниці, що структурно є словосполученнями, а функціонально співвідносяться зі словом, визначають за об'єкт фразеології всі учені. Суперечки точаться навколо сталих утворень, співвідносних із реченнями – ідеться про прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми.

За широкого розумінні об'єкта фразеології подібні фрази, одиниці предикативного характеру, зараховують до фразеологізмів, зважаючи на такі їх ознаки, як усталеність, клішованість, культурна забарвленість (Ю. Прадід, Л. Скрипник, В. Ужченко, та ін.).

До фразеології у вузькому розумінні відносяться лише такі стійкі сполучення слів, які функціонально співвідносяться зі словом як номінативною одиницею мови (Л. Авксентьєв, М. Алефіренко, В. Мокієнко та ін.). На думку цих дослідників, фразеологізм своїм лексичним значенням рівнозначний окремим словам або словосполученням: *бути на сьомому небі* (почуватися щасливим), *брати за душу* (розчулювати), *мокрим рядном накрити* (лаяти), *права рука* (найближчий помічник), *як сніг на голову* (зненацька), *нам'яти вуха* (покарати за якусь провину).

У зв'язку з розбіжностями у поглядах на статус окремих мовних одиниць сформульовано тезу про виокремлення пареміологічного рівня мови. Під паремі́єю (гр. прислів'я, приказка) мають на увазі мовну одиницю, що має властивості клішованості й афористичності. За О.Селівановою, **паремі́я** – стійкі відтворювані культурно марковані одиниці переважно реченнєвої структури, зокрема прислів'я, приказки, загадки, примовки, прикмети, скоромовки тощо. Усі вони входять до системи мови в готовому вигляді, будучи різновидом мовного кліше.

Прислів'я – короткий, стійкий щодо лексичного складу, як правило, ритмічно організований вислів повчального характеру, який формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу, тобто його суспільного досвіду: *Птицю пізнати по пір'ю, чоловіка по бесіді*; *Нема науки без муки*; *Добрий початок – половина справи*; *Говори мало, слухай багато, а думай ще більше*; *Слова – не полова, язик – не помело*; *Друга шукай, а знайдеш – тримай*; *Від солодких слів кислиці не посолодшають*; *Згаяного часу і конем не доженеш*; *Не все те золото, що блищить*.

Приказка – народне висловлення, близьке до прислів'я, але позбавлене узагальнюючого повчального характеру. Приказка дає образну характеристику певному явищу: *Серце – не камінь*; *Не така лінь, як не хочеться*; *Проти віку*

немає ліку; *Сорока на хвості принесла*; *Часом густо, а часом пусто*; *Розуму палата, та ключ від неї загублений*; *Захворів Іванко, аж опух від спанку*; *Одарочка та Дем'ян побилися за бур'ян*; *Сюди тень, туди тень – та й минув день*.

Крилатими висловами називають стійкі найчастіше образні вислови, засвоєні з фольклорних, літературних або наукових джерел, а також вислови видатних політиків, істориків, вживані в мовленнєвій практиці: *Всякому городу нрав і права*; *Борітеся – поборете*; *Доброго вечора, ми з України.*

Афоризм – логічне, образне судження узагальнювального характеру. Важливою ознакою афоризму є зв'язок із джерелом (локальна асоціація з певним автором, твором, культурною епохою): *Мужній той, хто знає, за що бореться* (Р. Іваничук); *Раби – це нація, котра не має Слова. Тому й не зможе захистить себе* (О. Пахльовська).

3. Фразеологізм у системі мовних одиниць.

Предметом дискусій залишається питання про статус фразеологізмів у системі рівнів мови. Одні вчені відносять їх до особливого рівня мови, інші виділяють фразеологізми в «додатковий рівень», ряд учених приєднує фразеологізми до лексичного або синтаксичного рівня. В. Архангельський, М. Алефіренко поставили питання про самостійність фразеологічного рівня в системі мови.

Останнім часом набуває поширення теорія про фразеологічний проміжний рівень мови (М. Кочерган; О. Бондар). Фразеологічний як проміжний рівень мови знаходиться на стику лексико-семантичного і синтаксичного рівнів. Особливість проміжних рівнів у тому, що вони не мають власної одиниці. Їхні одиниці виникають на одному рівні, а функціонують як одиниці іншого рівня. Фразеологізми виникають у синтаксичній, а функціонують на рівних правах зі словом у лексико-семантичній системі; це своєрідні лексеми-многочлени (С. Семчинський). Структура фразеологізму збігається зі структурою словосполучень або речень, а значення й функція – зі значенням і функцією (номінативна) лексичних одиниць.

Фразеологізми співвідноситься зі словом і словосполученням. Зі словом фразеологізм подібний у плані семантики: 1) як і слово, він має власне, закріплене за ним лексичне значення, позначає нерозчленоване поняття чи уявлення про певне явище дійсності; 2) як і слово, фразеологізм не створюється, а відтворюється в мовленні; 3) має стійкість лексичного складу і структури. Але за будовою слово і фразеологізм чітко відрізняються одне від одного (цільнооформленість слова і нарізнооформленість фразеологізму): слово складається з морфем, які поза словом існувати не можуть, а компоненти

фразеологізмів можуть зустрічатися в інших словосполученнях, вживатися окремо як самостійна комунікативна одиниця з власним незалежним значенням.

Зі словосполученням фразеологізм схожий за будовою: так само складається з кількох слів. Але на відміну від вільного словосполучення, яке щоразу в мовленні створюється, фразеологізм є одиницею відтворюваною. Крім того, у вільному словосполученні слова зберігають власні лексичні значення, а компоненти фразеологізму самостійного значення не мають: носієм лексичного значення виступає весь зворот у цілому: пор. вільне словосполучення *каламутити воду* (робити воду каламутною) і фразеологізм *каламутити воду* (вносити розлад, безлад, неспокій). Порядок слів у фразеологізмах більш сталий, ніж у вільних словосполученнях.

4. Ознаки фразеологізмів.

Зазвичай виокремлюють такі **основні ознаки фразеологізмів**:

❖ **семантична цілісність:** переосмислення усього лексико-граматичного складу фразеологізму чи одного з компонентів – істотна ознака фразеологізму, яка лежить в основі його утворення і складає структурно-семантичну специфіку, внутрішньомовну ідіоматичність, яка виявляється у невідповідності значення фразеологізму «прямим» значенням його складників-слів і його синтаксичній конструкції (в українській мові є значна кількість фразеологізмів, що мають у своєму складі іменник *душа*, але в кожному конкретному випадку значення згаданого іменника повністю нейтралізується: *заяча душа, стояти над душею, брати за душу, до душі припадати, з відкритою душею, ні за цапову душу, кривити душею*) та ідіоматичність міжмовну, яка виявляється в неможливості «буквального» перекладу фразеологізму іншою мовою, (напр., укр. *сам на сам*– фр. *tête à tête* («голова з головою») – англ. *face to face* («обличчя до обличчя»); укр. *коли рак на горі свисне, на Миколи та й ніколи* – англ. *when the pigs fly* («коли свині літатимуть»), укр. *ллє як з відра* – англ. *it's raining cats and dogs*, укр. *в сорочці родитися* – англ. *to be born with a silver spoon in one's mouth* («народитися зі срібною ложкою в роті»);

❖ **нарізнооформленість** (розчленована структура, кількакомпонентний склад) – ця ознака полягає в тому, що значення фразеологізму виражається не одним словом, а сполученням слів;

❖ **відтворюваність** – ця ознака полягає в тому, що фразеологізми не створюються в мовленні подібно до вільних словосполучень, вживання яких кожного разу мотивується конкретними комунікативними потребами, а відтворюються з постійним складом компонентів, як правило, позиційно закріплених у певній послідовності;

❖ **стійкість** – ця ознака тісно пов'язана з відтворюваністю, полягає в тісному семантичному зв'язку компонентів фразеологізму; стійкість, однак, не виключає можливості вживання фразеологізмів у різних модифікаціях, варіантах, що виявляється у змінності лексичного наповнення або внутрішньої синтаксичної організації відповідних усталених одиниць: *за царя Гороха (Томка, Панька, Хмеля)*; *ні Богові свічка ні чортові кочерга (огарок, шпичка, рогачилно)*, *ні Богові свічка ні лукавому ладан*, *ні к Богу свічка ні к дідьку ожига*; *як у Бога (у Христа) за пазухою (за дверима, за плечима, під покришкою)*. У мові художньої літератури і в публіцистиці використовуються індивідуально-авторські, або оказіональні, варіанти фразеологізмів, розраховані насамперед на стилістичний ефект. Поширеним у цьому разі є прийом заміни компонента фразеологічної одиниці іншим словом або словосполученням: *...в мене* ***з душі скотилася ціла каменоломня*** (*камінь з душі скотився*) (П. Загребельний);

❖ **експресивність та образність, емоційна забарвленість**, що є постійною ознакою переважної більшості фразеологізмів, унаслідок чого вони використовуються для створення експресії в усному й писемному мовленні. З цього погляду заслуговують на увагу розмовні фразеологічні одиниці, частині з яких властиве знижено-просторічне забарвлення (*виляти хвостом, хоч око виколи, зуби скалити, відвертати ніс, зарубати на носі, мати олію в голові, як кіт наплакав, носом клювати, позичити в Сірка очей*). Існують фразеологізми, функціонування яких розраховане насамперед на книжні стилі, створення урочистості, піднесеності мовлення (*заключний акорд, наріжний камінь, яблуко розбрату, сізіфова праця, камінь спотикання*).

В. Чабаненко зауважує, що емоційно-оцінні синоніми-фразеологізми набагато експресивніші від емоційно-образних синонімів-лексем, бо в них загалом значно сильніший образний інгредієнт. Доречно вжитий і вміло акцентований сталий вислів здатний замінити багатослівну логічну побудову, образно узагальнити сказане, пожвавити мовлення й надати йому особливої емоційно-експресивної тональності.

Отже, **фразеологізми** (гр. *phrasis* – мовний зворот і *logos* – слово) – стійкі, цілісні, семантично нерозкладні сполучення слів, що відтворюються в мовленні як готові формули. Їхній зміст, як правило, інший, ніж семантика поєднаних у них слів.

У мовленні фразеологізми використовуються з різною метою: для надання висловлюванню образності, емоційності, експресивності; для створення відтінку іронії, жарту, насмішки, сарказму тощо; для вираження різноманітних емоцій; для відтворення найтонших аспектів значення, характеристики предмета, явища, ситуації тощо.

Лекція 7

ТИПИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

План

1. Джерела фразеологізмів.
2. Класифікації фразеологізмів.
3. Багатозначність, синонімія та антонімія у фразеології.
4. Мовні норми, пов'язані з уживанням фразеологізмів.

1. Джерела фразеологізмів.

Фразеологія української мови формувалася протягом багатьох століть. На думку багатьох учених, більшість усталених словосполук утворилася на основі вільних поєднань слів, які внаслідок поступової метафоризації втратили своє первісне значення й набули нового. Зазвичай у науковій та навчальній літературі виокремлюють такі **джерела української фразеології**:

❖ побутове розмовне мовлення: *як корова язиком злизала* – швидко, як правило, безслідно зникнути; *кров з молоком* – здорова на вигляд людина*; бити байдики* – ледарювати; *пекти раків* – соромитися, червоніти*; дати шкварку* – побити, завдати прикрощів; *кури не клюють (свині не їдять)* – багато грошей; *курей рахують восени* – підбивати підсумки потрібно вчасно, а не наперед; *як собака з кішкою* – не ладити, не уживатися; *ласий на чужі ковбаси* – жадібний до чужого; *ледве ноги носить* – дуже втомлений, виснажений;

❖ біблійні оповіді: *блудний син* – про людину, що розкаялася у гріхах; *випити гірку чашу* – перетерпіти всі випробування, неприємності, довести до кінця важку справу (у Євангеліях зафіксовані пророчі слова Ісуса Христа про те, що йому доведеться випити гірку чашу страждань і померти на хресті за людські гріхи); *вовк в овечій шкурі* – про злу людину, що приховує свої підступні наміри під маскою порядності (уперше вислів зафіксовано в Євангелії, де Христос мовить: «Стережіться лжепророків, що приходять до вас в одежі овечій, а всередині – хижі вовки»); *від лукавого* – те, що суперечить певним нормам, канонам, не таке, як прийнято;

❖ антична міфологія і культура: *авгієві стайні* – про щось дуже брудне, запущене, про безлад; *ахіллесова п'ята* – слабке, вразливе місце; *танталові муки* – страждання через неможливість досягти бажаної мети; *гордіїв вузол* – складна чи заплутана справа; *розрубати гордіїв вузол* – вирішити складне питання радикальним способом; *скриня Пандори* – джерело нещасть, лиха, біди; *слава Герострата* – уживають стосовно людей, які стали відомими через свої ганебні вчинки, злочини; *гомеричний сміх* – нестримний, гучний, голосний сміх; *лавровий вінок* – ознака (символ) перемоги і слави;

❖ художня література: *воювати з вітряками* – пов'яз. із твором М. Сервантеса «Дон Кіхот» – безрезультатно боротися з перешкодами, тобто займатися безнадійною справою; *голий король* – вислів із казки Г. Х. Андерсена «Нове вбрання короля» – уживають, коли хочуть викрити чийсь незаслужений, несправжній, «роздутий» авторитет; *останній із могікан* – пов'яз. з історичним романом американського письменника Д. Ф. Купера – уживають переважно в значенні «найстаріший представник покоління»;

❖ українська міфологія: *виносити сміття з хати* – розголошувати або ж виносити на людський суд сімейні суперечки, непорозуміння, таємниці (давні слов'яни вважали, що сміття з хати потрібно спалювати, а не викидати, бо злі люди можуть використати його для чаклунства); *до перших півнів* – до півночі; *дідька лисого* – нізащо, ніколи, абсолютно нічого, тобто повне заперечення чогось; *дулю з'їсти (взяти)* – нічого не дістати; *після дощику в четвер* – четвер слов'яни пов'язували з Перуном, богом війни, сонця, родючості, покровителем землеробства, якому щочетверга приносили жертву й просили, що він послав дощ, якого, проте, довго не було; так і народився цей іронічний вислів, що означає «ніколи»; *показати на двері* – в українській міфології двері завжди символізували межу між світами; коли хтось помирав, двері відчиняли навстіж, щоб душа померлого могла вільно вийти; якщо в хаті траплялася сварка, то господар міг показати на двері, чим ніби просив вийти за межу; отже, цей фразеологізм означає вигнати, прогнати когось;

❖ виробничо-професійна діяльність: *прокладати першу борозну* – з проф. мовлення хліборобів; *білими нитками шито* – з мовлення шевців, про щось невміло замасковане чи виконане; *не святі горшки ліплять* – за бажання кожен може виконати будь-яке завдання, з мовлення гончарів; *між молотом і ковадлом* – про скрутне становище, коли небезпека загрожує з обох боків, із мовлення представників робітничого класу; *як по нотах* – злагоджено, не збиваючись, із мовлення музикантів;

❖ крилаті вислови відомих людей: *Бути чи не бути?* – В. Шекспір; *Караюся, мучуся, але не каюсь* – Т. Шевченко; *Без надії сподіваюсь* – Л. Українка; *І все ж таки вона крутиться!* – Г. Галілей; *Життя – це те, що з тобою відбувається , поки ти будуєш плани* – Джон Леннон; *Успіх – це вміння рухатись від невдачі до невдачі, не втрачаючи ентузіазму* – Вінстон Черчилль;

❖ переклади іншомовних сталих висловів: *жовта преса, багато галасу даремно* – з англ.; *буря у склянці води, бути не у своїй тарілці* – з фр.; *дивитися крізь пальці, де собака заритий* – з нім.;

❖ народна творчість, зокрема каламбури, анекдоти, жарти: *ростуть груші на вербі* – нісенітниця, безглузда вигадка; *на городі бузина, а в Києві дядько* – про абсурдність ситуації, якесь безглуздя; *язиката Хвеська* – про балакучу людину, яка не вміє тримати таємниці та полюбляє пліткувати;

❖ звороти науково-термінологічного характеру стають фразеологізмами, коли вони виходять за межі певної терміносистеми й набувають переносного значення: *броунівський рух* – безсистемний, хаотичний рух; *зійти з орбіти* – припинити певну діяльність, перестати чимось займатися; *тримати руку на пульсі* – бути в курсі справи, стежити за ситуацією; *вийти на фінішну пряму* – наблизитися до завершення чогось; *ланцюгова реакція* – те, що відбувається одне за одним, одне тягне за собою інше.

2. Класифікації фразеологізмів.

Класифікація фразеологізмів є важливим завданням фразеології як науки. Найбільшого поширення набула так звана **семантична класифікація** фразеологічних одиниць, в основу якої прокладено ступінь нерозкладності семантики фразеологізмів. На цій основі, тобто за ступенем злитості компонентів, виокремлюють такі різновиди фразеологізмів:

1. **Фразеологічні зрощення (ідіоми)** – стійкі нерозкладні сполучення слів, цілісне значення яких не пов'язане зі значенням їхніх компонентів, напр.: *собаку з'їсти* – набути досвіду; *бити байдики* – ледарювати; *як сніг на голову* – несподівано; *пекти раки* – соромитися, червоніти; *звести нанівець* – знищити; *лис Микита* – бувалий, досвідчений; хитра, підступна, лукава людина. За семантикою фразеологічні зрощення близькі до повнозначних слів: *ряст топтати* – жити; *врізати дуба* – померти; *накрити мокрим рядном* – лаяти.

2. **Фразеологічні єдності** – усталені словосполучення, цілісне значення яких частково або повністю мотивується значенням їхніх компонентів, напр.: *прикусити язика* – мовчати; *не нюхати пороху* – не бувати в боях, не мати серйозного досвіду; *накивати п'ятами* – втекти; *хоч в око стрель* – дуже темно, нічого не видно; *зробити великі очі* – виявити подив, здивування.

3. **Фразеологічні сполуки (сполучення)** – стійкі словосполучення, компоненти яких мають обмежені зв'язками з іншими словами, хоча й не втратили самостійності, напр.: *порушити питання (справу, клопотання); бере жаль (сум, страх); зачепити інтереси (почуття, гордість); зазнати поразки (невдачі).*

4. Дехто з лінгвістів виокремлює також **фразеологічні вирази (вислови)**, що складаються зі слів із вільним значенням. Серед них виділяють **мовні кліше** (**мовні штампи**), виражені простими словосполученнями (*коло інтересів, охорона здоров'я*), а також вислови реченнєвого (комунікативного) типу, що охоплюють прислів'я, приказки та крилаті вислови (*Не все те золото, що блищить; Вовків боятися – в ліс не ходити*).

Інколи важко провести чітку межу між цими різновидами й однозначно визначити віднесеність фразеологізму до того чи того різновиду.

У складі фразеологізмів бувають слова з різних частин мови. **За частиномовною належністю головного (стрижневого) слова** розрізняють такі різновиди фразеологізмів, співвідносних зі словосполученнями:

- іменникові словосполучення: *ведмежа послуга* (безглузда послуга, яка замість допомоги завдає шкоди), *камінь спотикання* (перепона, перешкода), *книга за сімома печатями* (щось приховане, незрозуміле, неприступне); *душею і серцем* (самовіддано і щиро); *думка цвяхом* (невідступна, нав'язлива думка);
- прикметникові словосполучення: *гострий на язик* (про чиюсь влучну, дотепну або дошкульну мову); *голий як бубон* (дуже бідний); *брудний як свиня* (дуже брудний); *босий і голий* (дуже бідний, убогий); *важкий на підйом* – який неохоче береться за що-небудь;
- дієслівні словосполучення: *брати ноги на плечі* (тікати, швидко бігти, прискорювати ходу, поспішати); *вкрутити хвоста* (присмирити, приборкати когось); *брати реванш* (здобувати перемогу після попередньої поразки); *випити чашу до дна* (перетерпіти всі неприємності); *відбитися від рук* (перестати коритися кому-небудь, слухати когось); *вмочити в молоко* (посивіти – про волосся на голові, вуса, бороду); *зводити рахунки* (мстити кому-небудь);
- прислівникові словосполучення: *на язиці густо, а на ділі пусто* (про обіцянки, не підкріплені справами); *ні багато ні мало* (достатньо); *ні вдень ні вночі* (ніколи); *ні відсіль ні відтіль* (невідомо звідки, несподівано); *ні вліво ні вправо* (на одному місці); *направо й наліво* (не розбираючись, усім підряд, на всі боки).

Проте морфологічне значення фразеологізмів не завжди збігається зі значенням стрижневого слова, напр.: *кров з молоком, без клепки в голові* – співвідносяться з прикметниками (здоровий, нерозсудливий); *з усього духу, ні сіло ні впало, у три погибелі* – з прислівниками (щосили, несподівано, дуже низько).

Крім цього, значна кількість фразеологізмів побудовані за моделлю речень, напр.: *Не літай, вороно, у чужі хороми* (не посягати на те, що належить комусь); *Пам'ятаю як нині, що торік десятий понеділок був у п'ятницю* (про нісенітницю, безглуздя); *Чорна кішка пробігла* (про сварку, напружені стосунки); *Як на камені трава зійде* (невідомо коли; дуже довго; ніколи); *Згадала баба, як дівкою була* (дуже давно).

За функціональними ознаками фразеологізми поділяють на такі групи:

- образні сполуки слів, до яких належать тропи (метафори, епітети, сталі порівняння тощо): *берегти як зіницю ока; пустити червоного півня* (підпалити щось); *святая святих* (найдорожче, найзаповітніше);
- термінологічні фразеологізми: *квадратний корінь; синонімічний ряд; військово-промисловий комплекс; дефіцит спілкування;*

- афористичні фразеологізми, що виражають умовиводи: *Кожен – коваль свого щастя; На колір і смак товариш не всяк*;
- ідіоми (тотожні фразеологічним зрощенням): *у чорта на болоті* – дуже далеко; *вилетіти в трубу* – залишитися без засобів до існування.

Класифікацію за генетичними ознаками розробили українські мовознавці Л. Булаховський і Л. Скрипник, вони виокремили такі групи фразеологізмів:

- ✓ питомі українські фразеологічні одиниці: *дати гарбуза; очима пасти; скочити в гречку; потрапити в халепу*;
- ✓ запозичені фразеологічні одиниці без перекладу: *се ля ві* (з фр. – таке життя); *перпетуум мобіле* (з лат. – вічний двигун); *табула раса* (з лат. – чиста дошка); *терра інкогніто* (з лат. – невідома, незвідана земля);
- ✓ фразеологічні кальки або напівкальки: *Все своє ношу з собою* (вислів Цицерона); *Через терни до зірок* (з твору римського філософа Сенеки).

3. Багатозначність, синонімія та антонімія у фразеології.

Як і слова, фразеологізми можуть бути багатозначними, а також вступати в синонімічні, антонімічні та омонімічні відношення. Наприклад, досить поширеними в мові є такі **багатозначні фразеологізми**: *гнути спину* – 1) тяжко працювати; 2) принижуватись, підлещуватись, запобігати перед кимось; *гострити зуби* – 1) прагнути заволодіти чимось; 2) готувати помсту; *копилити губу* – 1) пишатися, зазнаватися; 2) ображатися, сердитися*; роззявити рота* – 1) відкрити рота; 2) почати говорити; 3) здивуватися; 4) загаятися.

Поступовий розрив семантичного зв'язку між окремими значеннями багатозначних фразеологізмів призводить до виникнення **фразеологізмів-омонімів**, напр.: *орати носом* – 1) журитися, сумувати; 2) падати вниз обличчям. Хоча іноді відрізнити багатозначність у фразеології від омонімії практично неможливо. Омонімічними можна вважати фразеологізми, які не мають між собою ніякого асоціативного зв'язку: *закрити очі* – 1) померти; 2) не звертати на щось уваги; *пустити півня* – 1) підпалити щось; 2) сфальшивити у співі.

Доволі поширеним явищем є синонімія у фразеології. Наприклад, значення «давно» мають такі **фразеологізми-синоніми**: *за діда-прадіда; за царя Панька, як земля була тонка; за царя Гороха, як людей було трохи; за царя Хмеля, як людей була жменя* та ін. Синонімічні значення мають і такі фразеологізми: *байдики бити – решетом воду міряти; було та загуло – було та за водою пішло; горобців лічити – коровам хвости крутити; молоти язиком – баляндраси правити; де Макар телят не пас – де козам роги правлять; не залишити каменя на камені – стерти з лиця землі; ні риба ні м'ясо – ні пава ні ґава; пробирають дрижаки – зуб на зуб не попадає; спіймати золоту рибку – тримати за хвіст жар-птицю; ставити тенета – розкидати сіті; стріляний птах – битий вовк;*

хоч в око стрель – хоч оком світи; як у Бога за пазухою – як пиріг у сметані; як оселедців у бочці – ніде яблуку впасти.

У мові зустрічаються також і **фразеологізми-антоніми**, протилежні за значенням, напр.: *вибілювати зуби – умиватися сльозами*; *грати першу скрипку – плентатися у хвості*; *кури не клюють – як кіт наплакав*; *бити лихом об землю – опускати руки; бути на сьомому небі – як у воду опущений; все в руках горить – і за холодну воду не береться; гнути спину – бити байдики; за три моря – за два кроки; зарубати на носі – викинути з голови; знімати полуду з очей – замилювати очі; ковінька на руку – як п'яте колесо до воза; кров з молоком – шкіра та кістки; натирати мозолі – вигріватися на печі; одна нога тут, а друга там – хоч за смертю посилай; попасти пальцем у небо – попасти в яблучко; пустити шпильку – маслом мастити; тримати в кулаці – попускати віжки; як з хреста знятий – хоч у плуг запрягай.*

4. Мовні норми, пов'язані з уживанням фразеологізмів.

Фразеологізми вступають у зв'язки з іншими мовними одиницями й підлягають певним мовним нормам, зокрема мають певні особливості пунктуаційного оформлення:

- якщо у складі фразеологічного звороту повторюється сполучник *і* або *ні*, то кома між ними не ставиться: *і туди і сюди; і сміх і гріх; ні риба ні м'ясо; ні сіло ні впало; ні Богові свічка ні чортові кочерга; ні в горшку ні в мішку*; **але**: *І холодно, і голодно, і додому далеко* (про безвихідь);
- у сталих словосполученнях кома перед порівняльним сполучником *як* (*мов, наче* і под.) також не ставиться: *почервоніти як рак; мруть як мухи; мудрий як Соломон; надувся як сич (як індик); крутитися мов білка в колесі*;
- якщо до складу фразеологізму входить дієприслівниковий зворот, то кома перед ним не ставиться: *Годі вже тобі сидіти згорнувши руки; Вони бігли не чуючи під собою ніг*.

У реченні фразеологізми виступають одним членом речення: *Про це писала жовта преса* (підмет); *Він уявляв себе пупом землі* (додаток), *тому ми вирішили збити пиху з нього* (присудок); *Як буря в стакані води все завертілося, збурилося в його житті* (обставина); *Осіння дорога була вся в таких калюжах – ні пройти ні проїхати* (означення).

Багатство мовлення великою мірою залежить від знання фразеологізмів та вміння доречно їх використовувати в різних ситуаціях спілкування. У фразеологізмах віддзеркалюється світогляд, ментальність, естетичний світ та етична культура народу.

Лекція 8

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

План

1. Лексикографія як лінгвістична дисципліна.
2. Стислий огляд історії української лексикографії.
3. Словники, що описують сферу мови.
4. Словники, що описують сферу мовлення.

1. Лексикографія як лінгвістична дисципліна.

Лексикографія (від гр. *lexicon* – словник і *grapho* – пишу) – розділ мовознавства, що займається укладанням словників і, відповідно, розробляє теоретичні засади укладання словників.

Отже, **предметом лексикографії** є збирання слів певної мови, їх систематизація, опис словникового матеріалу, а також розробка технології укладання різних типів словників.

На сучасному етапі розвитку мовознавства лексикографія стала міждисциплінарною галуззю, яка перебуває на межі кількох наук, передусім різних розділів лінгвістики, семіотики та інформатики. Насамперед лексикографія тісно пов'язана з лексикологією, яка забезпечує методику опису семантики слів. Для точного представлення вимови лексикографія потребує даних фонетики та орфоепії. Для зазначення супровідної інформації щодо певних граматичних аспектів необхідні дані морфології; для внесення у словник позначок щодо особливостей уживання слова (напр., *просторічне, фамільярне, жаргонне, зневажливе, вульгарне* тощо) – дані соціолінгвістики чи стилістики; для укладання перекладних словників – дані контрактивної лінгвістики. Останнім часом усе більшого поширення набувають електронні словники, тому лексикографія все більше взаємодіє з інформатикою, яка забезпечує комп'ютерні технології створення словників. Укладання термінологічних словників певної науки вимагає також достовірної інформації із цієї галузі знань, тому лінгвістичні знання є лише одним із необхідних інструментів у лексикографічній діяльності.

У сучасному світі з величезним потоком різноманітної інформації людина не може обійтися без довідникових видань. Поруч із власне довідниковими джерелами (довідниками, покажчиками, атласами тощо) важливу роль в отриманні необхідної інформації відіграють словники. Отже, крім вирішення теоретичних завдань щодо укладання словників, лексикографія задовольняє практичні потреби суспільства в отриманні достовірної інформації.

2. Стислий огляд історії української лексикографії.

Українська лексикографія має тривалу історію і традиції, сформовані протягом століть. За свідченням дослідників, вона пройшла такі етапи розвитку:

- ***Етап зародження*** (староукраїнська лексикографія) – кінець XVI – XVII ст. Цей період в історії України був епохою культурно-просвітницького руху, розвитку друкарства, науки й літератури. Першими друкованими словниками були «Лексисъ…» Лаврентія Зизанія (1596), що містив 1061 слово, перекладене тодішньою українською мовою з церковнослов'янської, та «Лексиконъ славенороссκій…» Памви Беринди (1627 р.), який пояснював значення близько 5000 слів, що були перекладені з церковнослов'янської мови, та тлумачив 2003 власні назви. Перші українські словники відіграли важливу роль у створенні не тільки української, а всієї східнослов'янської лексикографії.
- ***Етап становлення*** – українська лексикографія кінця XVIII – XIX ст. У цей період спочатку укладали невеликі перекладні українсько-російські словники, що були додатками до різних текстів, писаних тодішньою новою українською літературною мовою. Пізніше почали укладати словники, що мали самостійне значення, напр., «Краткий малороссійский словарь» (1131 слово) О. Павловського (1818). Із середини XIX ст. з'являються великі за обсягом українські словники, напр.., «Словарь малороссійськихъ идіомовъ» М. Закревського (1861), який вважається першою спробою українського тлумачного словника.
- **Етап активного розроблення словників різних типів** – XX ст. (до 1991 р.). Цей період характеризується активним розробленням української термінології і появою, крім перекладних і тлумачних, інших словників, зокрема термінологічних. Визначним явищем в українській лексикографії цього періоду була поява «Словаря української мови» в 4-х томах за редакцією Б. Грінченка (Київ, 1907-1909), що охоплював понад 68 тис. слів. Попри певні недоліки (напр., брак суспільно-політичної, науково-термінологічної лексики та слів іншомовного походження; подекуди – нерозрізнення діалектної та літературної лексики; неповне тлумачення значень багатьох українських слів), цей словник вважається вершиною тогочасної української лексикографії, оскільки в ньому було не тільки представлено значення слів, а також містилися граматичні вказівки, крім того, більшість слів були ілюстровані реченнями.

Значним досягненням української лексикографії цього періоду стало також опублікування низки термінологічних словників, переважно російсько-українських: з електрорадіотехніки, гірничої справи, геології, фізики, фізіології, математики, ветеринарної медицини, механіки та інших галузей знань.

Вершиною лексикографічних досягнень XX ст. стало опублікування тлумачного «Словника української мови» в 11-ти томах (Київ, 1970-1980) з

реєстром понад 134 тис. слів, що охоплює лексичний склад української мови від І. Котляревського до кінця 70-х років XX ст. із його граматичною та стилістичною характеристикою.

- **Сучасний етап** (з 1991 р. – донині) – період активного створення словників різних типів, зокрема електронних. Оскільки до 90-х років XX ст. українська мова зазнавала значного впливу російської мови, перед ученими-лексикографами незалежної України постала проблема створення словників, які б відповідали природному розвитку української мови. У цьому аспекті на окрему увагу заслуговує «Російсько-український словник складної лексики» (уклад. – С. Караванський; Київ, 1998), у якому зроблено спробу усунути велику кількість росіянізмів, нав'язаних у період існування радянської влади в Україні.

У цей період з'являється чимало словників різних типів:

- ✓ термінологічні: наприклад, «Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки» (Київ, 1994); «Англо-український словник термінів і понять з державного управління» (Київ, 1996);
- ✓ орфографічні: Бурячок А. А. «Орфографічний словник української мови» (Київ, 2002); Полякова Л. О. «Український орфографічний словник з граматичними таблицями + короткий правописний коментар» (Харків, 2009);
- ✓ тлумачні: Ващенко Л. О., Єфімов О. М. «Тлумачний словник-мінімум української мови» (Київ, 2000), «Сучасний тлумачний словник української мови: 100000 слів» (За заг. ред. Дубічинського В. В.; Харків, 2008), «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел; Київ; Ірпінь, 2005) (останнє видання словника (2016) називається «Український тлумачний словник», охоплює майже 250 тис. слів);
- ✓ іншомовних слів: Пустовіт Л. О. та ін. «Словник іншомовних слів та термінологічних словосполучень» (Київ, 2000);
- ✓ граматичні: Алексієнко Л. А., Козленко І. В. «Граматичний словник українських дієслів: У 2-х ч.» (Київ, 1998-2000);
- ✓ діалектні: Аркушин Г. Л. «Словник західнополіських говіро» (Луцьк, 2000);
- ✓ перекладні: Буценко О., Жердинівська М. «Іспансько-український словник» (Київ, 1996), Даниленко Л. І. «Чесько-український словник: сучасна ділова мова» (Київ, 2000);
- ✓ фразеологічні: «Словник фразеологізмів української мови» (Київ, 2003);
- ✓ енциклопедичні: «Українська мова: Енциклопедія» (Київ, 2000), «Універсальний словник-енциклопедія» (Київ, 2003) та ін.

Крім того, останнім часом усе більшої популярності набуває навий тип лексикографічної продукції – електронні словники. Найвідомішим із них є

інтегрована лексикографічна система «Словники України». Українським мовно-інформаційним фондом НАН України розроблено також варіант лексикографічної комп'ютерної системи Тлумачного словника української мови, здатної до відстеження в реальному часі розвитку мови, до збагачення новими мовними фактами. Ця система функціонує в середовищі Інтернету, забезпечуючи (на єдиних наукових та організаційних засадах) співпрацю лінгвістів різних мовознавчих установ України через уніфікований інтерфейс.

Розвиток комп'ютерних технологій та поява спеціальних систем керування базами даних уможливили формування комп'ютерної лексикографії.

Комп'ютерна лексикографія – розділ прикладної лінгвістики, який займається дослідженням способів укладання словників програмними методами, а також способи користування електронними словниками.

Розрізняють два види електронних словників:

- електронні словники кінцевого користувача – автономні програми, призначені для безпосередньої роботи з ними користувачів;
- електронні словники для програми оброблення тексту – не призначені для звичайного користувача, а є додатком для інших програм, із якими вони взаємодіють (напр., система перевірки орфографії українських текстів «РУТА» має вмонтований словник-тезаурус, із яким вона працює в межах програми Word).

Отже, українська лексикографія має тривалу історію і сформовані протягом століть традиції. Нині розвиток української лексикографії перебуває на четвертому етапі – інтенсивного, масового створення словників різних типів, зокрема й електронних.

3. Словники, що описують сферу мови.

Відповідно до дихотомії *мова – мовлення* розрізняють словники, що описують сферу мови, і ті, що описують сферу мовлення.

Словники, що описують сферу мови, – це лексикографічні праці, які дають опис різних одиниць мовної системи (переважно лексико-семантичного рівня).

За призначенням такі словники поділяють на два типи: енциклопедичні та лінгвістичні.

✓ **Енциклопедичні** словники подають стислу характеристику певних предметів, явищ, історичних подій, видатних політичних діячів, провідних учених тощо. З-поміж енциклопедичних словників виокремлюють:

- загальні (розраховані на подання найширшої інформації), напр., 17-томна «Українська радянська енциклопедія» (УРЕ, 1959-1965);
- спеціальні (галузеві) енциклопедії (систематизують та представляють знання певної галузі науки), напр., «Українська мова. Енциклопедія» (2000,

2004) – перше видання, у якому в досить повній, систематизованій і водночас стислій формі подано відомості про українську мову та українське мовознавство.

✓ **Лінгвістичні** словники пояснюють слова в різних аспектах: із погляду властивого їм лексичного значення, походження, правопису, наголошування тощо; можуть бути одномовними, двомовними та багатомовними.

Одномовні словники в якомусь конкретному аспекті розкривають особливості слів певної мови, вони поділяються на такі різновиди:

➢ **Лексичні словники** містять характеристики мовних одиниць лексико-семантичного рівня, тобто сло́ва. З-поміж них виокремлюють:

❖ тлумачні словники – пояснюють значення слів певної мови;

❖ тезауруси – близькі до тлумачних словників, їх завданням є найбільш повне охоплення лексичного складу мови; оскільки повне відображення живої мови неможливе, тезауруси укладають переважно стосовно мертвих мов або щодо попередніх періодів розвитку живих мов, зафіксованих у писемних пам'ятках; до тезаурусів відносять також словники мови письменників, напр., «Словник мови Шевченка» у 2-х томах (Київ, 1964).

Це так звані ***повні лексичні словники***, що містять усі слова́ мови, зафіксовані в певний період. Крім повних, існують також ***вибіркові лексичні словники***, які укладають відповідно до певних характеристик лексем., зокрема:

❖ діалектні словники – подають лексичні значення і приклади вживання територіальних діалектизмів, напр.: «Гуцульські говірки: Короткий словник» (Львів, 1997);

❖ термінологічні словники – описують значення термінів певної галузі науки, напр.., «Комп'ютерний словник» (Київ, 1997);

❖ словники іншомовних слів – у них пояснюється значення іншомовних слів та вказується, з якої мови запозичено іншомовне слово, напр., «Словник іншомовних слів» за ред. О. Мельничука (вид. друге, виправлене і доповнене; Київ, 1986);

❖ словники синонімів – у них подаються ряди слів, що перебувають у синонімічних відношеннях; одним із найповніших нині є двотомний «Словник синонімів української мови» (близько 9200 синонімічних рядів; Київ, 1999-2000);

❖ словники антонімів – охоплюють слова, протилежні за значенням: «Словник антонімів української мови» Л. Полюги (Київ, 2001);

❖ словники омонімів, напр., «Словник омонімів української мови» О. Демської та І. Кульчицького (Львів, 1996);

❖ словники паронімів, напр., «Словник паронімів української мови» Д. Гринчишина та О. Сербенської (Київ, 1986);

❖ словники неологізмів – укладають на основі реєстру нових слів, що недавно з'явилися в мові, новизна яких відчувається мовцями; наприклад,

інформаційний проєкт АрміяInform представив «Словник неологізмів війни від 24 лютого 2022 р.», у якому зібрано найвідоміші неологізми нинішньої російсько-української війни: *аналоґовнєт* – щось вигадане в росії; *байрактарити, енлоїти, джавелінити, стінгерити* – нищити ворога, партизанити; *бандеромобіль* – бойовий автомобіль ЗСУ; *іхтамнєтити* – знищувати ворога; *наволонтерити* – знайти щось потрібне; *рашисти* (*русня, рузкі, свинособаки, чмоні, чмобіки*) – російські військові, прихильники путіна; *термоточка* – пожежа в росії; *чорнобаїти* – наступати на одні й ті самі граблі; слова, що отримали нове значення: *бавовна* – вибух у росії; *орк* – російський військовий, нелюдська істота;

- ❖ словники скорочень (абревіатур) – охоплюють похідні слова, що утворені внаслідок абревіації, напр., «Словник скорочень в українській мові» за ред. Л. Паламарчука (Київ, 1988);
- ❖ словники власних назв (ономастичні словники) – укладають на основі реєстру індивідуальних найменувань окремих одиничних об’єктів; залежно від типу власної назви розрізняють антропонімічні словники (власних назв людей), топонімічні словники (власних географічних назв), гідронімічні словники (власних географічних назв водних об’єктів), ойконімічні словники (власних географічних назв населених пунктів) та ін.; напр., «Словник географічних назв України (топоніми та відтопонімічні прикметники)» В. Горпинича, також «Правописний словник імен і найпоширеніших прізвищ» А. Бурячка (Київ, 1996), «Словник імен богів давньоукраїнської міфології» В. Волочая (Вінниця, 2001);
- ❖ словники арго, жаргонів і сленгу – представляють лексику соціальних діалектів, напр., «Короткий словник жаргонної лексики української мови» Л. Ставицької (Київ, 2003), «Словник сучасного українського сленгу» Т. Кондратюк (Харків, 2006).

- ➢ **Фразеологічні словники** представляють фразеологічні одиниці, їх семантику, походження тощо, напр., двотомний «Фразеологічний словник української мови» (Київ, 1993).
- ➢ **Граматичні словники** подають певні граматичні характеристики словоформ, напр., «Словник афіксальних морфем української мови» (Київ, 1998); «Словник українських морфем» Л. Полюги (Львів, 2001), «Українсько-російські синтаксичні паралелі: Труднощі перекладу: Словник-довідник» (Харків, 2003) В. Калашника та Ж. Колоїз.
- ➢ **Словотвірні (деривaційні, словотворчі) словники** представляють споріднені слова з урахуванням ступеня їх похідності та відношень між твірними і похідними словами, напр., «Кореневий гніздовий словник української мови:

Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями» Є. Карпіловської (Київ, 2002).

- **Орфоепічні словники** представляють норми літературної вимови слів, напр., «Орфоепічний словник української мови» у 2-х томах, укладений М. Пещак (Київ, 2001; 2003).
- **Акцентологічні словники** репрезентують норми наголошування слів, напр., «Словник наголосів української літературної мови» М. Погрібного (Київ, 1959).
- **Орфографічні словники** подають в алфавітному порядку нормативне написання слів та окремих їх форм, напр., «Зведений орфографічний словник сучасної української мови» В. Бусела (Київ, 2003).

Двомовні та багатомовні словники – це перекладні словники, що подають переклад слів із однієї мови на іншу, напр., «Українсько-англійський словник» Ю. С. Жлуктенка (1987) та ін.

За віком користувачів словники поділяють на дитячі (шкільні), що є навчальними, і на словники для дорослих. Майже всі згадані вище словники призначені для дорослих. Однак є чимало словників для школярів, напр., «Орфографічний словник: Для учнів початкових класів середніх шкіл» Н. Копитіної (Київ, 2002), «Зрозумій мене: Тлумачний словник української мови (З ілюстраціями)» (Київ, 2003), «Великий термінологічний словник школяра 5-11 кл.» (Харків, 2004).

За способом упорядкування матеріалу розрізняють алфавітні, ідеографічні (тематичні), хронологічні та інші словники.

4. Словники, що описують сферу мовлення.

Словники, що описують сферу мовлення, відображають мовленнєвий аспект функціонування мови. До них належать словники тропів, мови письменників, словники рим, крилатих висловів, труднощів мовлення тощо. Напр., «Короткий словник перифраз» М. Коломійця та Є. Регушевського (Київ, 1985), «Словник-довідник з культури української мови» Д. Гринчишина, А. Капелюшного, О. Сербенської, З. Терлак (Львів, 1996), «Словник епітетів української мови» С. Бибик, С. Єрмоленко, Л. Пустовіт (Київ, 1998), «Уникаймо русизмів в українській мові. Короткий словник-антисуржик» Ю. Гнаткевича (Київ, 2000), «Словник мовознавчих термінів Івана Франка» Є. Регушевського (Сімферополь, 2002), «Словник рим Т. Г. Шевченка» С. Діброви (Сімферополь, 2004) та ін.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література:

1. Бодик О. П., Рудакова Т. М. Сучасна українська літературна мова : Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Київ : Центр навчальної літератури, 2017. 417 с.

2. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 368 с.

3. Сучасна українська літературна мова : Лексика. Фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. 439 с.

4. Сучасна українська мова : Лексикологія. Фонетика : підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Берковець та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. 340 с.

5. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. Луганськ : Альма-матер, 2005. 399 с.

Додаткова література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

2. Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Словник фразеологічних антонімів української мови. Київ : Вид-во «Довіра», 2008. 348 с.

3. Лаврінець О. Я., Симонова К. С., Ярошевич І. А. Читай і знай! Довідник-практикум з фонетики, орфоепії, орфографії, лексикології, фразеології сучасної української мови. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 206 с.

4. Микитюк О. Р. Сучасна українська мова: самобутність, система, норма: навч. посіб. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2020. 440 с.

5. Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови. Київ : Вид-во «Довіра», 2008. 509 с.

6. Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія / М. Дорошенко, М. Станіславський, В. Страшкевич. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 248 с. – Репринт з видання 1930 р. (Серія «Словникова спадщина України»)

7. Словник труднощів української мови. Харків : Торсінг плюс, 2012. 656 с.

8. Сучасний словник іншомовних слів. Харків : Торсінг плюс, 2009. 768 с.

9. Універсальний словник української лексики. Синоніми, антоніми, омоніми / Уклад.: Нечволод Л. І., Бездітко В. І., Паращич В. В. Харків : Торсінг плюс, 2011. 768 с.

10. Універсальний словник української мови: Орфоепічний. Словотворчий. Етимологічний / Уклад.: Дорошенко Т. С., Череп І. А., Омеляненко В. І. Харків : Торсінг плюс, 2009. 720 с.